This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

TUINSTEDEN.

DOOR

J. Bruinwold Riedel

J. VAN BOEKHOVEN
Utrecht 1906

NAC
5350
R44

HARVARD UNIVERSITY

Library

OF

The School of
Landscape Architecture

TUINSTEDEN

DOOR

J. BRUINWOLD RIEDEL.

J. VAN BOEKHOVEN
UTRECHT
1906

May 29, 1920
SCHOOL OF
LANDSCAPE ARCHITECTURE
HARVARD UNIVERSITY

2289

NAC
5350
R44

1 Garden cities ✓

EEN WOORD VOORAF.

De stof voor de hier volgende uiteenzetting ontmoette ik bij de bewerking van mijn boek „Arbeiderstuinen", dat in Januari 1905 bij denzelfden uitgever het licht zag.

Ik heb mij bijna uitsluitend beperkt tot de beschrijving van hetgeen in deze richting in de verschillende landen van Europa wordt beproefd en in Engeland door mij is gezien.

De illustraties zijn, met toestemming van de uitgevers, ontleend aan „la Cité Jardin", door G. B. LEVY, aan JEAN LAHOR's „Les Habitations à bon marché et un art nouveau pour le peuple" en aan THOMAS ADAM's „Garden City and Agriculture".

Deskundigen mogen beoordeelen of, in verband ook met de toepassing van de pas ingevoerde Woningwet, in de aangewezen richting in ons land, met name voor Amsterdam, iets goeds kan worden bereikt.

J. BRUINWOLD RIEDEL.

Amsterdam, Januari 1906.

LITERATUUR.

LITERATUUR: „La Cité Jardin, par G. B. LEVY, édition Jouve, 15 Rue Racine, Paris. 1904.

Cités-Jardins en Amérique, door denzelfden schrijver, 1905.

„Garden-Cities of To Morrow", by E. HOWARD, London. Swan Sonneschein. 1903.

Fifth Annual Report of the Garden-City Association, 1903. Birkbeck Bank Chambers, Holborn, London.

The Garden-City Movement; Its claim to coöperation, by ANEURIN WILLIAMS. Garden City Press Ltd. Bancroft. Hitchin, 1904.

Garden-Cities in Theory and Practice, by ALFRED R. SENNET; 2 dln. London. 1905. Bemrose & Sons. £ 1.1 sh.

THEOD. FRITSCH. Die neue Gemeinde. Leipzig. Verlag Theod. Fritsch, 1903.

THEOD. FRITSCH. Die Stad der Zukunft. Leipzig. Verlag Theod. Fritsch, 1896.

B. KAMPFMEYER. Vermählung von Stadt und Land. Berlin, 1903. Verlag der Gartenstadt-Gesellschaft. Robert Tantz. Schlachtensee.

Korrespondenz der deutschen Gartenstadt-Gesellschaft. Ibidem.

Le „Cottage", Revue illustré, avec le Bulletin de l'Association des Cités Jardins de France. 1904, 16 Rue Grange-Batelière, Paris.

The Garden-City, Official Organ of the Garden-City Assosiation, Hitchin. 23 Paternoster Row, London.

THOMAS ADAMS. Garden City and Agriculture. Hitchin. Garden City Press Ltd. 1905. The Book of the Cheap Cottages Exhibition. 1905. London. 4 and 5 Dean. Street. High Holborn. The Garden City in the Making. Hitchin. Garden City Press Ltd. 1905. The Garden City. Letchworth, Herts. Letchworth and London 348—351 Birkbeck Bank Chambers. Holborn.

JEAN LAHOR. „Les Habitations à bon marché et un Art nouveau pour le peuple". Librairie Larousse, Paris.

„Daily News" 6 April 1905, „Times" 6 Maart 1905, „Daily Telegraph". „De Pionier". Orgaan van de Vereeniging: „Gemeenschappelijk Grondbezit", Red. Dr. F. VAN EEDEN, tevens orgaan van de Nederlandsche Tuinstadbeweging.

TUINSTEDEN.

De tuinstadbeweging is eerst in den laatsten tijd eene beweging geworden met duidelijke lijnen en aanwijsbare, bepaalde practische doeleinden, welke ook in Engeland reeds een begin van verwezenlijking hebben ontvangen. Toch is zij, als theoretische beweging, reeds van ouderen datum en heeft zij reeds in vele landen, ook vroeger, de aandacht getrokken.

Wat is een tuinstad?

Wat verstaat men onder een tuinstad?

De tuinstad is niet alleen een centrum, waar vele menschen wonen; of een goed georganiseerde groep van in d'een of andere nijverheid werkzame arbeiders; of een maatschappelijke kring, waarin de beginselen van solidariteit worden gehuldigd en toegepast; of, ten slotte, een plaats, waar de voortbrenging en de verdeeling der productie op harmonische wijze zijn ingericht. — Zij is dit alles tegelijkertijd.

De naam „tuinstad" wordt derhalve niet gegeven aan werkmanssteden als te *Mühlhausen*, aan nederzettingen van anarchisten als te *Blaricum*, aan middelpunten van uitgebreide coöperatie als te *Kettingen*, aan modelinstellingen van nijverheid als van v. MARKEN te *Delft*.

Maar overal, waar de nijverheid op voortreffelijke wijze is georganiseerd; de arbeiderswoningen, hoewel onderscheiden in afmeting en prijs, alle beantwoorden aan de eischen van schoonheid en gezondheid; de zin van vrijwillige vereeniging en aaneensluiting bij de bewoners krachtig is ontwikkeld; de geheele stad bestaat door haar eigen

krachtig économisch en sociaal leven — dáár is de tuinstad, hoe klein de gemeenschap ook nog zij en op welke bescheiden wijze de gemeenschapszin tusschen de inwoners zich ook nog vertoone.

Evenmin als Southport en Eastborne in Engeland, als de steden aan de Riviéra in Frankrijk, als Wiesbaden en Godesberg in Duitschland, zijn plaatsen als Baarn, Hilversum, Bussum, Bloemendaal, Zeist en Doorn tuinsteden, omdat de villa's aldaar meerendeels bevolkt worden door personen, die er hun ledigen tíjd doorbrengen, die er niet *werken*, terwijl de tuinsteden plaatsen zijn, bestemd voor den arbeid, maar voor den arbeid te midden van zóóveel schoonheid en geluk, als maar door menschenhand, in verband met de beschikbare middelen, kan worden aangebracht.

Welnu, pogingen om dergelijke woonplaatsen van geluk en schoonheid te stichten, bepaaldelijk met het oog op de veelal in ongunstige omstandigheden levende arbeiders, zijn velerwege beproefd.

ENGELAND.
Niet duurzaam gelukte pogingen.

Zoo kunnen uit Engeland onderscheidene van deze pogingen worden vermeld, die evenwel niet gelukt zijn, omdat zij sociale utopiën waren, zonder stevigen économischen grondslag.

Vermeldingswaard zijn: de tuinstad New-Lanark, opgericht door ROBERT OWEN; het dorp Besbrook, in Ierland, gevormd door den kwaker RICHARDSON; het stadje Saltaire, omstreeks 1860 gebouwd door TITUS SELT; de groep van arbeiderswoningen, door WILLIAM MORRIS gebouwd rondom de fabriek van WESTON, in Surrey.

Al deze groepen van woningen, met tuinen, zijn evenwel òf verdwenen, òf weer opgeslokt door de naburige steden. Zij hebben uitsluitend uit geschiedkundig oogpunt waarde, niet als voorbeelden voor de practische uitvoerbaarheid van het denkbeeld op ruimer schaal.

G. B. LEVY spreekt in zijn boek nog van een stichting van FRANCIS GROSSLEY, te Somerleyton, dicht bij Great-Yarmouth en Norfolk; maar, evenmin als hij, kunnen wij instaan voor de juistheid van deze mededeeling.

Soort van tuinsden, gevorm door kleine grondbezitters

De „Associations of Small Holders" in Engeland, werken eenigszins in den zelfden geest. Zij zijn zeer invloedrijk. Zij beginnen met het koopen van land, met het oog op land- en tuinbouw, maar eindigen veelal met op dat land huizen te bouwen, openbare gebouwen er op te zetten, en er zoo kleine land-steden van te maken.

Zoo zijn nabij Dorchester, op initiatief van ROBERT EDGCUMB, 343 acres land gekocht, tegen een gemiddelden prijs van £ 59 (*f* 708), dat is *f* 8.10 de M², waardoor het gevleugelde woord ontstond: „a yard land for a glass of beer." (een meter land voor een glas bier). Deze Vereeniging is nog jong. Nog slechts een klein aantal gezinnen is er vereenigd. Elk gezin heeft 4 H.A. land in gebruik.

Te Norfolk, in Lincolnshire, hebben graaf CARRINGTON MANSFIELD en WILSON hunne terreinen van 400 H.A. verdeeld onder 200 huurders, die dus elk 2 H.A. in gebruik hebben.

Tusschen deze bewoners begint zich een eigen maatschappelijk leven te vormen.

Nabij New-Castle zijn de werklieden van het huis Wakinshaw sedert een tiental jaren gaan sparen, om voor gezamenlijke rekening land te kunnen koopen in de omgeving van hun woonplaats. Zij hebben thans een soort van kleine tuinstad gevormd van 454 huizen, die in 8 kwartieren zijn ingedeeld en die ruimte geven, om 2386 menschen, op uitstekende wijze, te herbergen.

Dergelijke pogingen zijn of worden ook elders in Engeland beproefd.

Maar eigenlijke tuinsteden zijn dit nog niet.

Voorbeelden van tuinsteden.

Als wezenlijke voorbeelden van tuinsteden kunnen in Engeland aangewezen worden *Port-Sunlight*, *Bournville* en *Garden-City* te Hitchin-Letchworth.

Tuinsteden in den meest omvattenden zin zijn ook deze nog wel niet ten volle, doch zij verdienen uitvoeriger bespreking, aangezien haar bestaan en inrichting het denkbeeld van de tuinstad, zooals dit boven is omschreven, hebben doen ontstaan en de mogelijkheid van de verwezenlijking van dit denkbeeld aanwijzen.

Laat ons beginnen, van Port-Sunlight een zoo nauwkeurig mogelijke beschrijving te geven.

Port-Sunlight.

Port-Sunlight is gebouwd op een oppervlakte van 92 H.A. Hiervan zijn 56 H.A. gebruikt voor het eigenlijke dorp van woningen en tuinen, terwijl 36 H.A. zijn bezet met fabrieken en werkplaatsen. De stad ligt nabij Birkenhead, aan de oevers van de Mersey, wier monding hier meer dan 11 Kilometer breed is.

Aan de overzijde van de rivier ligt Liverpool, thans met Manchester verbonden door het kanaal, dat naar de beide steden genoemd is.

De grond, waarop Port-Sunlight is gebouwd, is privaat eigendom van het huis Lever Brothers Limited, zeepfabrikanten. De stad telt pl. m. 3000 inwoners, die allen aan de fabriek zijn verbonden, of tot de gezinnen der fabrieksarbeiders behooren.

Aangezien Port-Sunlight kan beschouwd worden als een model-tuinstad, zooals de voorstanders van het nieuwe denkbeeld deze wenschen, willen wij de stad beschrijven, 1° als stad, 2° in haar woningen en instellingen en 3° in haar werkplaatsen.

Sunlight als plaats in haar geheel.

Wie Engeland bij eigen aanschouwing eenigszins kent en ook eenige industrie-steden van dit land, als Birmingham en Manchester, heeft bezocht, kan zich een denkbeeld vormen van den verrassenden indruk, welken Port-Sunlight maakt op ieder die deze stad voor het eerst ziet (fig. 1).

Het is, of men uit de steden van het land des duivels eensklaps overgeplaatst is naar een stad van Eden. Na al die leelijke, vuile en ellendige dingen in de middelpunten van nijverheid in Engeland te hebben gezien, is men eenvoudig verrukt over den indruk van schoonheid, netheid, geluk en harmonie, dien Port-Sunlight geeft. Inderdaad, dàt zijn de indrukken welke men ontvangt, wanneer men voor den eersten keer, als in vogelvlucht, een algemeene voorstelling samenvat van deze kleine stad van 3000 inwoners, waarvan de woningen door verscheidenheid van stijl en door zuiverheid van lijnen uitmunten.

En de allereerste bekoring, die van Port-Sunlight uit

Fig. 1. Kijkje op Port-Sunlight.

Fig. 2. Een straat in Port-Sunlight.

Fig. 3. Een openbare fontein te Port-Sunlight.

Fig. 4. Een openbare plaats te Port-Sunlight.

gaat, wordt zeker wel door deze verscheidenheid van 600 woningen en door hare schilderachtige ligging gewekt.

De huizen zijn gebouwd in groepen van 8 of meer. Maar geen enkele groep lijkt op de andere. De straten hebben een minimum-breedte van 7 Meter; sommige zijn tot 12 M. breed. Overal boomen en groen (fig. 2).

Ongeveer 20 jaar geleden, toen LEVER het bovengenoemde terrein kocht, was de Bromborough Pool, een klein stuk rivierpolder van de Mersey, een moeras. Men heeft het land gedraineerd en een nieuw kanaaltje naar de kleine rivier geleid, dat nu dient tot waterweg voor de stoombooten, die van de dokken van Sunlight naar die van Liverpool varen. Op de plaats der vroegere moerassen ziet gij nu ravijnen, met groene hellingen. Parken tot verfraaiing en tot bevordering der gezondheid zijn aangelegd.

Deze parken hebben een oppervlakte van 10 H.A., d.i. ongeveer 1/10 van de geheele oppervlakte van het dorp, met de fabrieken. Hier en daar ziet gij over de ravijnen eenige bruggen, die dienen zoowel tot verfraaiing als tot overgangen, ter verkorting van de afstanden.

Niets, wat aan de stad een aangenamen indruk kan geven, is verzuimd. Zoo is vermeldingswaardig de openbare fontein, met haar schoon decoratief (fig. 3) en de levensfontein op de openbare plaats, waar de gezonde blonde meisjes van Sunlight met hare jonge vrienden komen drinken (fig. 4).

De werkplaatsen en fabrieken zijn te vinden aan den uitersten rand van de stad. Maar zij zouden niet aanstonds in het oog vallen, wanneer zij niet door de hooge schoorsteenen werden aangewezen. Dat dit mogelijk is, bewijst, dat vuilheid en stank niet de kenmerkende hoedanigheden *behoeven* te zijn van onze middelpunten van nijverheid.

De straten van het stadje worden zeer verfraaid door de tuinen, welke, over een breedte van 7 Meter, de huizen van voren begrenzen. Indien wij in doorsnede een straat van Sunlight teruggeven, verkrijgen wij het volgende profiel: een straat van 10 M. gemiddeld (d); aan beide zijden van het huis (a) een tuintje (b); dan trottoirs van 3—4 Meter (c). De afstand van het eene huis tot het andere

vis à vis is 30 Meter. De tuinen bestaan uit gazons van 6 tot 7 Meter.

a b c d c b a

De woningen van Port-Sunlight.

Deze „cottages" bestaan maar uit ééne verdieping, zijn dientengevolge niet hooger dan 12 Meter, zoodat de zonnestralen van alle zijden ruimschoots in de woning kunnen dringen.

Op de voortuintjes (b) hebben de bewoners geen recht hoegenaamd. De tuinlieden van den Heer LEVER komen het gras er van snijden en onderhouden de gazons. Daarentegen heeft ieder bewoner het vrije gebruik van den moestuin achter zijn huis, deel van een groote oppervlakte tuingrond, die verdeeld is in „allotments-gardens". Hier mag de huurder verbouwen wat hij wil.

Het geheel van een kwartier huizen te Sunlight ziet er derhalve uit, zooals fig. 5 aangeeft.

Zulk een kwartier bestaat uit ongeveer 70 huizen. Men vergete hierbij niet, dat wij hier een tuinstad in het klein beschrijven, die geen 30.000, maar slechts 3000 inwoners telt, en dat daaraan de inrichting geëvenredigd is.

Een stadskwartier.

Wanneer wij zulk een kwartier nader bezien, ontvangen wij het volgende beeld: een groot veld van moestuinen, ingesloten door een reeks van 68 woningen, verdeeld in 12 groepen en welke 2 categoriën vormen, wat betreft de soort van huurders. De voorgevels komen uit op de straat, terwijl de achterdeuren toegang geven, niet tot een bij elk huis behoorenden afzonderlijken moestuin, maar tot de „allotments-garden", d. i. een grooten gemeenschappelijken tuin, waarvan elk gezin zijn deel heeft en die een oppervlakte beslaat van 3/5 van de geheele oppervlakte van het kwartier.

Elke groep van 4—8 woningen vormt een blok.

Twee categorieën van woningen.

Hoewel de eene categorie den naam draagt van „cottage", en de andere die van „parlor-houses", vormen beide toch eigenlijk wat men in Engeland een „cottage" noemt, d.i. een kleine woning, waarvan de huur wekelijks wordt betaald.

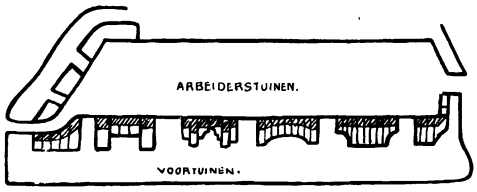

Fig. 5. Een blok huizen te Sunlight.

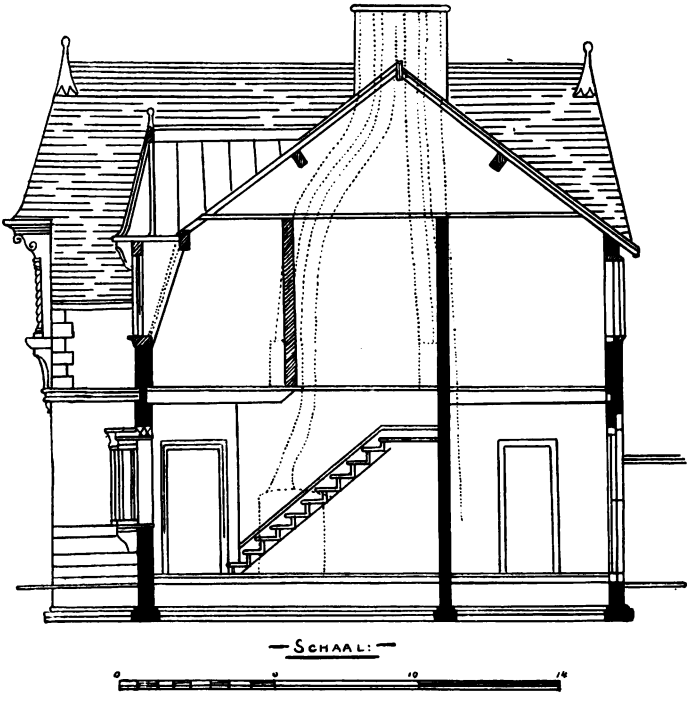

Fig. 6. Een cottage-woning te Port-Sunlight.

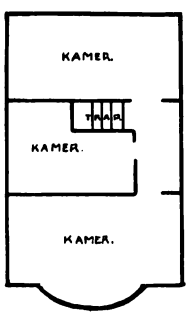

1.

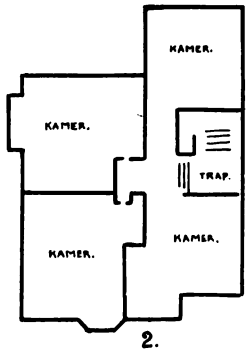

2.

1e VERDIEPING.

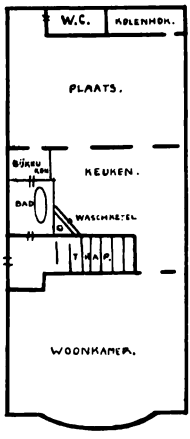

1.

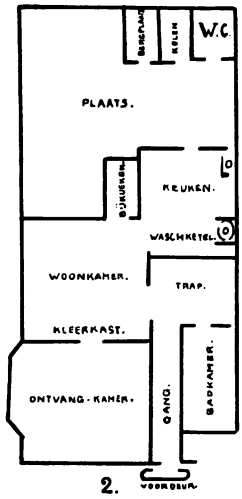

2.

GELIJKVLOERSCH.

Fig. 7.

Inrichting van een cottage-woning, vanaf f 2.10 huur, per week.

Inrichting v/e werkmans-woning, (Parlor-House) van f 3.— huur, per week.

Fig. 8. Een blok arbeiderswoningen te Port-Sunlight in den zomer.

Fig. 9. De woningen in den winter.

De huurprijs.

Vroeger was de huurprijs zeer verschillend en liep deze van ƒ 1.80—ƒ 3.75. Tegenwoordig bouwt de Heer LEVER maar twee typen van woningen, waarvan de weekhuur respectievelijk bedraagt ƒ 2.10 en ƒ 3.—.

De huizen zijn ingericht als volgt: gelijkvloers: de keuken, woonkamer, badkamer en werkplaats. In de parlor-houses is bovendien nog een kleine ontvang-kamer.

Aan de werkplaats grenst een kleine gang, om het linnen op te hangen. In dien gang zijn ook de kleine huishoudwerktuigen geplaatst, met alles wat in de eigenlijke woning hinderen zou. De verdeeling van de woning wordt duidelijk aangegeven in fig. 6 en 7, terwijl fig. 8 de woningen in zomerkostuum en fig. 9 de woningen in winterkostuum aanwijst.

De grondgedachte der bouwwijze.

Wanneer wij nu de onderdeelen van het huis te Port-Sunlight gaan bespreken, is het, tot recht begrip van de grondgedachte, volgens welke deze woningen zijn gebouwd, noodig, het volgende in herinnering te brengen.

In zijn boek over sociale hygiëne zegt CH. GIDE, dat ten aanzien van de woningen dezelfde ommekeer wenschelijk is, als welke ten aanzien van de kleeding heeft plaats gehad.

Vroeger, en te plattenlande nog hier en daar, ging een mooie zondagsche jas van het eene geslacht over op het andere, zonder merkbaar te slijten. Op die wijze wordt een kleedingstuk een kostbaar kleinood, maar dat ongezond is en veel geld kost. Tegenwoordig is onze kleeding 50 % goedkooper; waar tegenover staat, dat men ze niet jaren lang, maar slechts eenige maanden draagt.

Wat de woningen betreft, heeft het omgekeerde plaats gevonden. Zij kosten niet minder en kunnen niet dikwijls worden verwisseld, maar de prijs der woningen is integendeel steeds toegenomen, terwijl de kolossale gebouwen, die steeds meer in monumentalen stijl worden opgetrokken, gebouwd schijnen, om eeuwig te duren.

Een ideaal woning.

Het ideaal zou zijn: iets als het Japansche huisje, zoo smaakvol in zijn eenvoud en lichtheid. Het is geheel van karton en van bloemen gemaakt; wanneer het karton is vergaan en de bloemen verdord, verbrandt men het, om een ander te bouwen. Welnu, dat ideaal ligt ten grondslag

aan den bouwtrant der huizen van den Heer LEVER. Hij acht het een dwaling, dat, uit hygiënisch en aesthetisch oogpunt, in een stad breede en hooge huizen wenschelijk zijn. Hoe meer onze woningen moeten beantwoorden aan sociale eischen, hoe meer onze bouwkunde vóór alles een sociale bouwkunde zijn moet en dient te bevredigen de behoeften van den werkman. Daaraan dus behoort de moderne architectuur, volgens hem, te voldoen. Rondom de fabriek of werkplaats, de beurs en de openbare gebouwen, moeten dus de woningen der werklieden staan. Deze moeten zijn: voldoende beschuttend, gezond, mooi en goedkoop. En daarom mogen zij niet duur zijn in bouwkosten. Welnu, het ligt voor de hand, dat een huis, dat gedurende b.v. 60 jaren een goede woning moet zijn, veel minder aan bouwen kost, dan een dat bestemd is, twee of meer eeuwen te duren.

Bovendien geldt het hier, volgens LEVER, niet: woningen te bouwen voor toekomstige geslachten, maar, allereerst: om het tegenwoordige geslacht op voldoende wijze te huisvesten. En aangezien een huis, na een halve eeuw tot voldoende woning te hebben gediend, uit gezondheidsoogpunt door een beter dient te worden vervangen, heeft de Heer LEVER den cottage-vorm te Port-Sunlight gekozen.

De inrichting van de cottage.

Nu dan, overgaande tot de bespreking van de inrichting van deze woningen, in bijzonderheden, verwijzen wij allereerst naar fig. 10, het beeld van de cottage-woning te Port-Sunlight, in tegenstelling met fig. 11, dat een slopwoning voorstelt in de naburige stad Birkenhead. Welk een verschil! De steeg, waarin de slopwoning staat, is zóó donker, dat op de photo wel alles donker moest blijven. De photo van de nieuwe woning verschijnt daarentegen in het heldere licht, dat het huis feitelijk bescheen op het oogenblik, dat de photographie werd genomen.

De vergelijking der twee photographiën is voldoende, om te doen uitkomen het onderscheid in het lichamelijke en geestelijke leven van de bewoners.

De afgebeelde nieuwe woning behoort tot een blok, volgens de berekening van 9, maar feitelijk van 8 woningen, gebouwd op een 20 jaren geleden gekocht bouwterrein.

Fig. 10. Een cottage-woning te Port-Sunlight.

Fig. 11. Een slopwoning te Birkenhead.

Dit terrein, groot 40 Are of 1 Acre, kostte toen plm. ƒ 3000.— dat is ƒ 0.75 per M2.

Kosten.

De woonstede per cottage, gerekend op een oppervlakte van 4 Are, komt derhalve op ƒ 300.—. De bouwkosten bedragen ƒ 5387.50. Het huis vertegenwoordigt derhalve een waarde aan kapitaal van ƒ 5687.50. Ook voor de overige woningen is gerekend op een oppervlakte van 4 Are.

Deze ruimte heeft te grooter beteekenis, wanneer men bedenkt, dat de engelsche woningwet niet meer dan 95 M². eischt voor iedere woning, met het gevolg, dat men dan ook in zeer vele engelsche steden ten minste 45 huizen vindt op een bouwoppervlakte van 40 Are.

Het huis van buiten.

Van onze cottage (fig. 10) is de onderste voorgevel, evenals de overige muren, opgetrokken van roode steen. De bepleisterde muren van gewone, de overige van roode steen van Ruabon, een soort, die in Engeland veel gebruikt wordt en wordt geleverd door de steengroeven van EDOUARD, te Ruabon. De eerste verdieping is gepleisterd. De kap geeft aan het geheele huis een schilderachtig aanzien. Onder de kap is een scheepsraam (bay window), ingesloten tusschen twee kleine houten lijsten, die het effect verhoogen.

In den muur van den boven-voorgevel is maar één raam. Maar dit is zeer gunstig in de volle breedte van den kapgevel geplaatst, met 5 vensters, die volgens het fransche systeem opengaan. De gordijnen voor deze vensters geven aan de woning reeds aanstonds eenig karakter.

Het geheel van de woning is op harmonieuse wijze geencadreerd door een afhangend dak, dat een hoek vormt, waarvan de beide zijden tot de halve hoogte van de eerste verdieping neerhangen.

Dit type, meent de Heer LEVER, voldoet volkomen aan de woning-behoeften van een werkmansgezin: groot genoeg en niet te groot. Een huis moet zijn als een handschoen, is zijn oordeel. Loopt het dan niet soms gevaar, te eng te zijn ? zouden wij vragen. Maar voor een gezin, dat bestaat uit vader, moeder en één kind, zooals woont in het huis van fig. 10, is deze woning zeker voldoende.

Het huis van binnen.

Gij kunt er u van overtuigen wanneer gij binnentreedt. Wij komen eerst in een portaal, dat begrensd wordt door de voordeur en de deur van de woonkamer; dan in de woonkamer, groot 4.70 bij 3.50 M., waarin ook gekookt wordt in een engelsch schoorsteen-fornuis, dat ongeveer ƒ 50.— heeft gekost, het vertrek kleedt en in ons land navolging verdient. Dit vertrek ontvangt op uitstekende wijze licht door het bovengenoemde zeer breede scheepsraam. Van de woonkamer komen wij in het waschvertrek, waarin de potten en pannen en het linnen gewasschen worden en vanwaar men ook in een bergplaats en in een kleine, maar voldoende badkamer komt. Deze waschkamer heeft gemeenschap met den achtergang, waarin een paar palen, om daaraan touwen te hangen voor het drogen van de wasch.

De privaten en de vuilnisbergplaats zijn mede in deze gang te vinden.

Op de eerste verdieping zijn drie slaapkamers, waarvan een grootere (4.70 bij 3.50 M.) voor man en vrouw en 2 kleinere (groot 2 bij 2.50 M.) voor de kinderen. De laatste zijn wat klein, maar ontvangen voldoende lucht. De muren van de kamers zijn behangen met afwaschbaar papier. Dat dit behang niet effen is, maar gebloemd en wel niet naar onzen smaak, vindt, volgens den architect, zijn grond in het krachtig uitgesproken protest van de bewoners tegen een effen behang. Uit hygiënisch oogpunt is dit „sanitary paper", als behang, zeer aan te bevelen.

Bouwkosten.

En wat kost nu zoo'n huis?

Voor een groep van 9 huizen, zijn de kosten, naar de opgaven uit Sunlight zelf ontvangen, berekend als volgt:

Kosten van uitgraven en drainage	ƒ	816.—
Steenwerk	,,	12.120.—
Metselwerk	,,	2.928.—
Timmerwerk en ijzerwerk	,,	12.480.—
Pannen	,,	3.130.—
Pleisterwerk	,,	3.072.—
Loodgieter, riolen, afvoerbuizen	,,	3.444.—
Schilderwerk	,,	696.—
Transporteeren	ƒ	38.686.—

Transport	f 38.686.—
Onvoorzien	„ 1.056.—
Ongelukkenverzekering	„ 12.—
Totaal dus	f 39.754.—

of f 4417.11 per woning.

Dat het van veel belang is, deugdelijke materialen te gebruiken, spreekt van zelf. Alles wat de arbeiderswoning mooier, gezonder en goedkooper maakt, is van de grootste beteekenis voor de oplossing van het woningvraagstuk.

Daarom wordt groot gewicht gehecht aan den steen van Ruabon, die van terra-cotta is, zeer poreus, zeer goedkoop en bovendien zeer aangenaam voor het oog. Een huizenblok, opgetrokken uit terra-cotta steen, geeft terstond een geheel ander aanzien dan wanneer het van gewone steen is gebouwd.

Het gezin in de cottage.

Ook over de bewoners van de „cottage", die boven beschreven werd, een enkel woord, naar aanleiding van de beschrijving, welke LEVY in zijn boek geeft van zijn bezoek aan het gezin van Jones, bestaande uit man, vrouw en één kleinen jongen. De man is een sterke baas van 38 jaar en maakt doozen voor de zeepfabriek van LEVER. Dit werk vereischt geen voorafgaande leerschool. Daarom is Jones eenvoudig werkman en verdient hij niet meer dan f 16.— per week. Zijn vrouw is nauwelijks 28 jaar en past op het huis. In de fabriek worden geen huismoeders aangenomen.

Jones was vroeger kruier-handlanger aan het station te Birkenhead en bewoonde een vuil en uitgewoond huis. Toen hij op zekeren dag Port-Sunlight bezocht, kwam hij op de gedachte, daar te willen wonen. Het gelukte hem, aan de fabriek werk te vinden. Hij zocht nu ook een huis te krijgen. Maar dat was niet zoo gemakkelijk. Er was veel meer vraag naar dan aanbod van woningen. En de verhouding tusschen deze twee factoren had wel niet ten gevolge verhooging van huurprijs, omdat de vrije concurrentie tusschen winst zoekende eigenaren hier is buiten gesloten, maar toch wel beperking van het aantal beschikbare woningen. Eerst 6 maanden later, kon Jones zijn donkere slopwoning verlaten en de cottage te Sunlight binnentreden.

De huurprijs.

En de huur ? De stedelijke belastingen zijn hoog en bedragen ongeveer 20 % van den huurprijs. De schatters doen hun best, den huurprijs zoo laag mogelijk te stellen en gaan ieder jaar tot een nieuwe schatting over, zoodat zij voor den door LEVER verhuurde woningen van de ƒ 2.10 huur per week aftrekken ƒ 1.17½. Naar deze schatterslijsten kan deze plaatselijke huurwaarde der huizen van Port-Sunlight het best worden opgemaakt. In het betrekkelijk reglement komen daaromtrent eenige beperkende bepalingen voor, die de aandacht verdienen. Zoo b.v. die betreffende de kostgangers. Voor de arme gezinnen in Engeland levert een kostganger een niet onbelangrijk voordeel. De Heer LEVER had ze liever niet toegelaten in zijn gezinnen te Port-Sunlight, maar hij kon het houden daarvan niet verbieden en heeft daarom de zaak gereglementeerd, in dien zin, dat kostgangers alleen gehouden mogen worden door gehuwde lieden, zonder kinderen of met een nog jong kind. In een gezin zonder kinderen mogen twee kostgangers van dezelfde sekse worden opgenomen. Jones heeft een jonge vriendin van zijn vrouw bij zich inwonen. Zij is 18 jaar, werkt in de pakafdeeling van de zeepfabriek en verdient ƒ 8.— per week, waarvan zij ƒ 5.— kostgeld betaalt. Zoo zijn er dus 4 personen in dit gezin. Het budget van het gezin komt er ongeveer als volgt uit te zien :

Een arbeidersbudget.

ONTVANGSTEN.

Aan loon van den man en opbrengst aan kostgeld	ƒ 1120.—
Gratificatie en buitengewone ontvangsten	„ 56.50
Totaal der ontvangsten	ƒ 1176.50

UITGAVEN.

Huur en belastingen	ƒ 179.50
Voeding	„ 457.—
Kleeding	„ 250.—
Verwarming	„ 30.—
Zakgeld	„ 45.—
Uitstapjes en onvoorzien	„ 45.—
Op de spaarbank	„ 170.—
	ƒ 1176.50

Dat is een *gemiddeld* budget. Sommige werklieden te Sunlight verdienen niet meer dan *f* 12.50 per week ; anderen brengen het tot *f* 17.50.

De invloed van het leven te Port-Sunlight op zijn bewoners.

Wanneer men de betrekkelijk kleine groep van inwoners van Port-Sunlight van naderbij beziet, dan ontvangt men volstrekt niet den indruk, te doen te hebben met zoogenaamde „nieuwe" menschen, met andere wijzen van doen en zijn, zooals b.v. te Blaricum, toen de kolonie aldaar nog niet uiteengestoven was. Integendeel, zij maken den indruk van gewone menschen. Toch zijn er eenige kleinigheden waar te nemen, welke teekenend zijn.

Zoo had Jones van deze nieuwe stad als van iets bijzonders hooren vertellen. Ook had hij een zekeren indruk van netheid en schoonheid ontvangen, bij zijn eerste bezoek ; en dat had bij hem het verlangen, om er ook te wonen, opgewekt. Hij woont er nu 6 jaar. Maar in dien tijd heeft zich bij Jones reeds het sociale bewustzijn meer ontwikkeld. In het eerste jaar bleef hij buiten iedere Vereeniging ; ook al, om geen onnoodig geld uit te geven, waarvoor zijn vrouw hem steeds waarschuwde. Maar zijn vrouw was de eerste, die hem later aanspoorde, lid te worden van de *coöperatieve vereeniging*. Haar buurvrouwen hadden haar gewezen op de voordeelen van gezamenlijken inkoop. Zeker, beiden werden hierbij gedreven door het wel begrepen eigenbelang. Waarom ook niet ? Maar terwijl dit de aanvankelijk drijvende kracht was, bleek het toch niet mogelijk, dat men, eenmaal lid geworden van een coöperatieve vereeniging, ook niet het bewustzijn van solidariteit en medeaansprakelijkheid voor het belang van anderen, met wie men zich vereenigd heeft, in zich voelt ontwikkelen.

Jones verwonderde zich over de gelukkige uitkomsten van het „zich vereenigen", zonder meer, en werd op die wijze een krachtig voorstander van vereenigingen, ook voor meer ideale doeleinden. Hij liet zich inschrijven als lid der „Men's club", waarover straks nader, van een „wielrijdersclub" en, kort geleden, werd hij mede-oprichter van een „ondersteuningvereeniging". Wanneer een mensch zich met andere menschen vereenigt, hart krijgt voor

anderer belangen, wordt zijn zedelijk en maatschappelijk bewustzijn van zelf sterker. Wanneer een gezin gemeenschap houdt met andere gezinnen, ontwikkelen zich als van zelf gevoelens van hartelijkheid en vriendschap. In beide gevallen wordt de belangstelling in allerlei personen en zaken opgewekt. Welnu, Jones heeft dit ondervonden. En hij vindt zich tegenwoordig een heel ander mensch, dan hij bij zijn komst te Port-Sunlight was. Langzamerhand zullen de invloeden van zijn omgeving ook gunstig werken op opvattingen die daarmede nog niet in overeenstemming zijn. Aan den muur van zijn huiskamer hangen b.v. een paar leelijke gravures; de meubelen zijn allen ongelijk en geen een is in harmonie met het andere. In de betrekkelijk kleine slaapkamer staat een ledikant, dat 1/4 deel van de beschikbare ruimte inneemt. Ook de weinige boeken in de huiskamer zijn juist niet de allerbeste en meest geschikte. De verstandelijke en aesthetische ontwikkeling laten derhalve nog te wenschen. Maar deze zullen allengs ook beter worden. En het nieuwe geslacht, dat in zulk een omgeving van frischheid, orde en schoonheid opgroeit, zal zich geen voorstelling meer kunnen maken van de slopwoning en de ongezonde en ongelukkige omgeving, die de ouders gekend hebben.

Door de levensgeschiedenis van Jones, een type der inwoners van Port-Sunlight, hebben wij reeds kennis gemaakt met sommige vereenigingen in de tuinstad. Er zijn nog andere. De onderscheidene behoeften der inwoners hebben deze onderscheidene vereenigingen in het leven geroepen: behoefte aan zuinigheid in de huishouding, aan middelen van voorzorg van allerlei aard, aan ontspanning, enz. Sommige zijn als van zelf ontstaan, andere zijn in het leven geroepen door den Heer LEVER, en mede dankbaar aanvaard.

Vereenigingen tot vermindering der kosten van levensonderhoud.

Wij noemen allereerst de *Vereenigingen tot vermindering van de kosten van levensonderhoud.* Daartoe behooren de gemeenschappelijke restaurants: „Gladstone-Hall", voor de mannen, en „Hulme-Hall" voor de vrouwen en meisjes.

Het eerste werd in 1891 ingewijd door Gladstone. Het

Fig. 12. Het coöperatief restaurant voor meisjes.

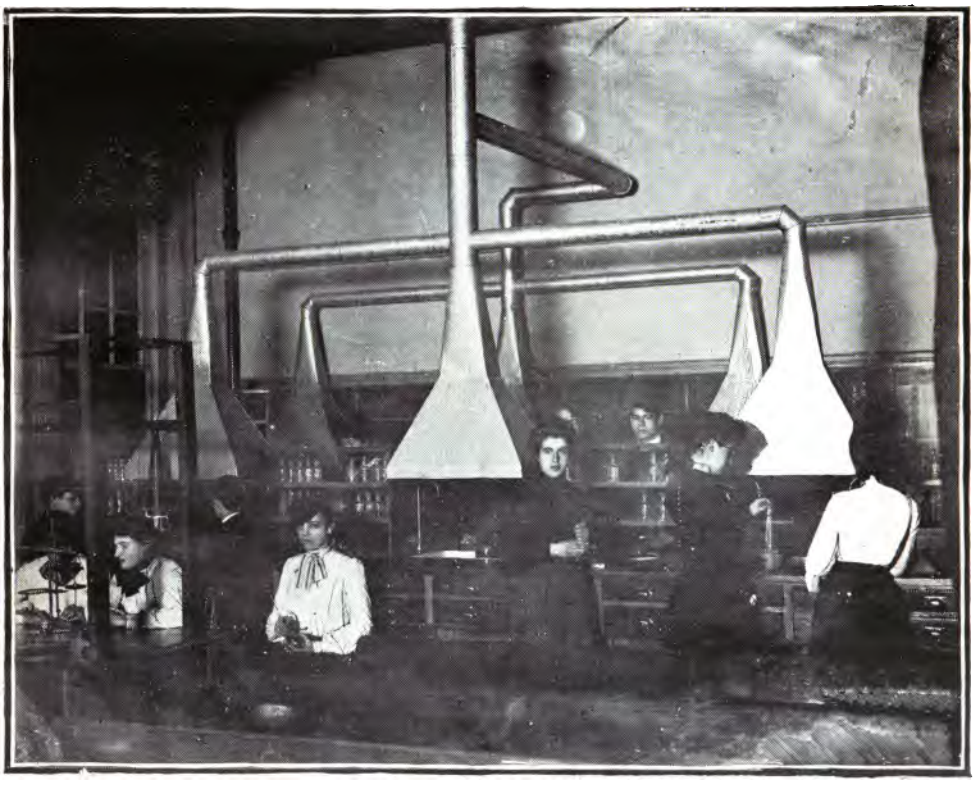

Fig. 13. Een keuken in het restaurant te Port-Sunlight.

kan 2000 personen bevatten. De werklieden van de fabriek, die niet in de plaats zelve wonen, komen hier hun maaltijden gebruiken. Hun wordt niets anders verstrekt dan vuur. Maar dit geschiedt kosteloos, zoodat de werklieden het meegebrachte eten kunnen koken of warmen en daarna gebruiken. Het tweede is een wezenlijk restaurant, waarin 1500 personen tegelijk hun maaltijd kunnen gebruiken. Het gebouw is zeer ruim en toch smaakvol. Het heeft 225,000 gulden gekost. Het is bestemd voor de meisjes, die in de fabriek werken. Aan elke zijde van de groote zaal zitten de meisjes, die hun eten hebben medegebracht; in het midden: de meisjes — en deze vormen het grootste aantal — die zich in het restaurant zelf van eten voorzien. Zulk een maaltijd kost, gemiddeld, 15 cents (fig. 12).

a) **De coöperatieve restaurants.**

Zie hier het tarief:

Brood en boter	5 à 7½	cent.
Een kop thee	2½	„
Soep	5	„
Taart	5	„
Vleesch m. aardappelen	5	„

De zijwanden van de zaal bevatten planken, met kleine verzamelingen boeken en bladen. Opmerkelijk zijn de keukens, met kachels, om borden te warmen en vleesch te braden, de groote soepketels en de stoomkokers, voor het koken der groenten (fig. 13).

Hoewel de Heer LEVER dit restaurant heeft gebouwd en met de 15 cents, die gemiddeld door elk der werkmeisjes per dag wordt betaald, de renten van het aan bouwkosten besteede kapitaal en de jaarlijksche onderhoudskosten bestreden acht, hebben wij hier toch te doen met een soort coöperatieve onderneming. De lage prijzen der consumptie-artikelen zijn immers alleen mogelijk bij een zoo groot aantal afnemers. En deze laatsten genieten een goedkoop en degelijk maal, door gezamenlijk iederen dag als vaste klanten te verschijnen.

Maar ook uit sociaal oogpunt heeft dit restaurant een belangrijke bestemming, welke het ook inderdaad vervult. Indien terecht kan worden beweerd, dat voortdurende

Hun beteekenis uit sociaal oogpunt.

geregelde omgang met anderen, ontwikkelend werkt, den gemeenschapszin bevordert, en dat om die reden gemeenschappelijke maaltijden en andere ongedwongen samenkomsten, waarin vrije wisseling van gedachten plaats vindt, aanbeveling verdienen, dan zijn de maaltijden in dit restaurant aan dit doel zeer bevorderlijk, omdat zij iederen dag gehouden worden. En dit leven in gemeenschap doet geen afbreuk aan het gezinsleven van den werkman, omdat 's avonds, na afloop van het werk, de leden van het gezin elkaar terug vinden in de gezellige eigen woning.

Op die wijze verdwijnt de enkele mensch niet in de gemeenschap, maar neemt hij juist zooveel deel aan het gemeenschappelijk leven als, eenerzijds, wenschelijk is voor die gemeenschap en, anderzijds, bevorderlijk aan zijn eigen ontwikkeling.

b) De coöperatieve winkelvereeniging.

Tot de bovengenoemde vermindering der kosten van levensonderhoud draagt ook in belangrijke mate bij de *coöperatieve winkelvereeniging*. Deze werd opgericht in 1897, tengevolge van het besluit eener vergadering, waartoe alle inwoners van Port-Sunlight waren uitgenoodigd. Zij bedoelt, dat de leden, uit hun eigen gemeenschappelijken winkel, zelve zich de noodige levensmiddelen koopen.

De winkel maakt tot heden goede zaken. Over de drie maanden van 1903, waarvan ik hier de bijzonderheden mededeelen kan, zooals deze zijn ontleend aan het rapport, dat in het „musée social" te Parijs bewaard wordt, werd voor £ 1487 of 17,844.— gulden ingekocht en wel voor *f* 36.— bij de vereeniging voor productieve coöperatie te Sunlight en voor het overige bedrag van verschillende handelshuizen. Elk lid der vereeniging was gemiddeld voor *f* 39.30 genoteerd in het gemeenschappelijk kapitaal, terwijl aan ieder lid gemiddeld voor *f* 7.50 per week werd verkocht.

c) De coöperatieve bakkerij.

Achter de kruideniers- en specerijenwinkel met slagerij, is de coöperatieve bakkerij, waar de gezellen werken in een groote, goed geventileerde opene ruimte. Deze werklieden hebben een eigen restaurant.

De werkmanstuinen.

Ten slotte moet hier genoemd worden de gemeenschap-

pelijke tuin, waarin iedere werkman zijn hem aangewezen stuk bebouwt. Deze wijze van bebouwing, waarbij de tuinen niet onderling zijn gescheiden door eene afsluiting, geeft, zoo meent men, aanleiding tot het inzien van het nut van samenleven en samenwerken. Daardoor worden weer aanhangers gewonnen voor het denkbeeld van productieve coöperatie.

Bevreemdend mag het heeten, dat men hier geen spoor vindt van de overigens in Engeland veelvuldig verspreide coöperatieve vereenigingen tot het gemeenschappelijk aankoopen van land, voor deze „allotments-gardens", waarvan gesproken werd in mijn boek over Arbeiderstuinen 1). Intusschen, er zijn nu te Port-Sunlight 500 huurders van deze tuinen, die een vereeniging hebben gevormd voor coöperatieven aankoop van mest, zaden en werktuigen.

De instellingen van voorzorg.

Onder de *instellingen van voorzorg* te Port-Sunlight zijn twee soorten te onderscheiden: n.l. die, welke bestemd zijn om het geld der leden op deugdelijke wijze te plaatsen, en die, welke inderdaad dienen, om voor de toekomst bepaalde uitkeeringen te verzekeren.

a) De spaarbank.

Tot de eerste soort behoort de *spaarbank*, waarvan in het postkantoor een filiaal is, en waarheen sommigen hunne spaarpenningen brengen.

Dit is niets bijzonders, aangezien Sunlight dit gemeen heeft met bijna alle plaatsen in Engeland.

b) Het leenboekje van de coöperatieve winkelvereeniging.

Wel iets bijzonders is het leeningstelsel, waarbij de leden der coöperatieve winkelvereeniging zekere bedragen leenen aan de Vereeniging, welke bedragen, met de daarmede gekweekte rente, in een leenboekje worden ingeschreven. Deze rente bedraagt maar 2 % en kan worden ontvangen in contanten of in met rente op rente tot een aandeel in het gemeenschappelijk kapitaal aangroeiende bedragen,

---

1) Arbeiderstuinen. Overzicht van de Arbeiderstuinen in buiten- en binnenland, (met 26 afbeeldingen) door J. BRUINWOLD RIEDEL. 1905. J. VAN BOEKHOVEN, Utrecht.

, welke niet uitgekeerd worden, doch waardoor men allengs aandeelhouder wordt.

In beginsel is dit stelsel aanbevelenswaardig. Indien de onderneming niet voorspoedig gaat, wordt aan de leden een buitengewone leening gevraagd. Het leenboekje, waarin de leden toch geregeld hun bijdragen laten inschrijven, is er voor; en men zal zonder bezwaar een paar stuivers meer geven, wanneer dit noodig is.

Omdat de rente zoo laag is, beleggen evenwel velen liever hun spaarstuivers bij de fabrikanten LEVER Brothers, die deze gaarne in ontvangst nemen; niet, omdat zij deze bedragen noodig hebben voor de zaak, welke zij drijven, maar omdat zij de inwoners van het stadje, door zekerheid van plaatsing en de uitkeering eener rente van 4 %, tot sparen wenschen aan te sporen.

c) De stuiversspaarbank en uitgaanskas.

Voor de kinderen is er nog de *stuiversspaarbank* en de *uitgaanskas*. De laatste dient, om daaruit te bestrijden de kosten van een gemeenschappelijken feestdag, buiten.

d) Zieken- en begrafenisfonds.

Tot de werkelijke instellingen van voorzorg behoort het *onderlinge begrafenis-* en *ziekenfonds*, opgericht door en voor de fabrieksarbeiders van LEVER Brothers. De deelnemers in dit fonds zijn verdeeld in drie klassen: *a*) voor leden beneden 18 jaar; *b*) voor de vrouwen; en *c*) voor de mannen.

Het volgende overzicht geeft een denkbeeld van de wijze, waarop dit fonds is ingericht:

Soort van het fonds. (voor de beteekenis der letters *a, b, c* zie boven).	Premie.	Uitkeering bij ziekte.	Uitkeering aan de ouders, ingeval van overlijden.
a.	10 % p. w.	ƒ 1.87½ p. w.	ƒ 37.50.
b.	15 ct. p. w.	- 3.25 p. w.	—
c.	30 ct. p. w.	- 6.25 p. w.	—

Soort van het fonds. (voor de beteekenis der letters *a*, *b*, *c* zie boven).	UITKEERING BIJ OVERLIJDEN		
	van het lid.	of van de echtgenoot.	of van het kind.
a.	—	—	—
b.	*f* 50.—.	*f* 37.50.	*f* 12.50.
c.	- 100.—.	- 75.—.	- 25.—.

Dit fonds werkt zeer gunstig. Indien het geheel bestuurd werd door de leden der Vereeniging, zonder de voogdij van den patroon, zou het meer onafhankelijk zijn en daardoor in moreel-sociaal belang winnen.

e) Vereenigingen voor ontspanning.

Bovendien zijn te Port-Sunlight onderscheidene *vereenigingen voor ontspanning*, als: een zwemvereeniging, een rijwielvereeniging, een cricket- en foot-ball club.

De gunstige invloed van het samenspelen van menschen van verschillenden graad van welstand en ontwikkeling op de onderlinge toenadering en waardeering van de spelers, is duidelijk. Bij dit spel verdwijnen de verschillen tusschen hooger en lager geplaatsten, tusschen werkman en opzichter in één groep van samenspelenden, met maar één doel voor oogen, nl. het spel te winnen, en slechts één middel om dat doel te bereiken: onderlinge hulp en bijstand, volgens de regelen van het spel. En één der voordeelen van de tuinsteden is juist, dat zij er al aanstonds op worden ingericht, om aan alle inwoners te kunnen geven: voldoende ruime en gemakkelijk te bereiken speelvelden, waarop zoowel de gunstige stemming van den enkeling als van het geheel der inwoners, alsmede de onderlinge vriendschap worden bevorderd op de meest natuurlijke en aangename wijze. En zoowel de volwassen man als de jonge menschen hebben behoefte aan beweging. Indien hun geen gezonde spelen worden aangeboden, zullen zij licht spelen op een wijze, waarop zij zich zelf en anderen kwaad doen.

Mocht dit in Nederland maar allerwege worden ingezien!

f) Vereenigingen tot bevordering van kennis en kunst.

Ook zijn er *vereenigingen tot bevordering van kennis, kunst, muziek,* enz. In de „Men's Social Club" (fig. 14), een soort societeit, waarvan ook Jones lid is geworden, vindt gij talrijke bladen en tijdschriften. Bovendien heeft ieder zijn club: de jonge meisjes evengoed als de jonge mannen. Voor 20 cents per maand kan een meisje een cursus volgen in naaien, zingen, gezondheidsleer, enz. Bovendien zijn in de „Girls Institute" leeszalen en piano's. Niet zelden eindigt de cursus met een klein concert. Toch worden die cursussen en leeszalen nog niet druk bezocht. De meisjes van Port-Sunlight, evenals de meeste meisjes van Nederland, houden er meer van, om 's avonds, na afloop van het werk, met haar aanstaande een wandeling te maken en te keuvelen. Nu, waar deze vereeniging tusschen een jongen man en een jonge vrouw bestaat op goede grondslagen, is zij zeker de beste. Deze mag allerminst worden verwaarloosd.

Tooneel-, muziek- en zangvereenigingen brengen nog vele liefhebbers bijeen, elk naar eigen aanleg en neiging. De namen „Vereeniging voor dramatische kunst", de „Philharmonische Vereeniging", het „fanfarecorps", duiden haar onderscheidene bestemming aan. Voor kleine jongens is er zelfs een blaasvereeniging. In 't algemeen houdt men te Port-Sunlight veel van muziek. Het is een uitzondering, dat men in een huis geen muziekinstrument vindt, dat vrij goed wordt bespeeld. Is het niet heerlijk ? Een kenmerk toch van opgewekt, vroolijk, harmonisch leven ! „Böse Menschen haben keine Lieder". De openbare bibliotheek (fig. 15) ontbreekt natuurlijk niet.

Wat de Heer LEVER zelf in het leven riep.

Aangezien evenwel het vereenigingsleven niet in alle behoeften kan voorzien, zijn vele instellingen in het leven geroepen van wege den Staat, d. i. in dit geval: de heer LEVER, die zegt: „de staat ben ik". Als zoodanig heeft hij gesticht: kerken, scholen, (fig. 16) monumenten en instellingen.

De engelsche wet op de ongevallenverzekering wordt door LEVER natuurlijk toegepast.

a) Geen ouderdomsverzekering.

De ouderdomsverzekering ontbreekt, helaas ! Wel geeft

Fig. 14. De club voor mannen te Port-Sunlight.

Fig. 15. De openbare bibliotheek te Port-Sunlight.

Fig. 17. Een schoolwandeling te Port-Sunlight.

de patroon in den regel aan zijn oude werklieden een klein jaargeld, maar *recht* daarop hebben zij niet.

Wedstrijden, met daarbij uitgeloofde prijzen, worden voor de jongens en meisjes van de fabriek dikwijls gehouden. Een gymnastiekvereeniging en een kleine brigade van jongens van 10—18 jaar geven aan de jongelui de noodige geregelde voorbereiding voor het aanstaande militaire leven. Verbeeldt u, dat een land bestond uit tuinsteden, met elk haar eigen bataillon van goed geoefende mannen, zou dan niet het vraagstuk der staande legers op bevredigende wijze zijn opgelost?

b) **Wapenoefeningen.**

Openbare feesten mogen in een stad als Port-Sunlight niet ontbreken. Zij worden òf in de open lucht, òf in groote zalen gehouden. De laatste zijn voorhanden in Hulme-Hall en in Gladstone-Hall en voorzien van alle benoodigdheden voor een goed ingericht tooneel. De gehoorzaal is een prachtig gebouw, zoowel uit bouwkundig oogpunt, als wat de inrichting betreft. De heer LEVER woonde daarin onderscheidene feestelijke samenkomsten bij, die door hem zeer geroemd worden.

c) **Openbare feesten.**

Voorts worden *périodieke tentoonstellingen* gehouden, bv. van vruchten, groenten, bloemen, onderhoud van tuinen; ook op het gebied van huishoud- en kookkunst. Deze tentoonstellingen zijn even zoovele wedstrijden. Zij wekken, ook door de uitgeloofde prijzen, bij de bewoners den lust op, om het beste voort te brengen op allerlei gebied. En dit komt weer ten goede aan het geheel.

d) **Tuinbouwtentoonstellingen.**

Van beteekenis is het, te zien, op welke wijze het *onderwijs* in deze tuinstad is ingericht.

Het onderwijs.

Laat ons beginnen met te zeggen, dat het omvat: het geheele lager onderwijs, van af de bewaarschool tot en met het ambachtsonderwijs.

Zoodra het kind loopen kan, gaat het naar de bewaarschool, die uitstekend is ingericht en voorzien van alle middelen, om, naar de methode van FRÖBEL, al spelende te leeren, met name in de open lucht (fig. 17—19).

Op de eigenlijke *lagere school* worden de kinderen toegelaten, als zij vijf jaar zijn. Zij leeren daar in hoofdzaak: lezen,

schrijven en rekenen. Op hun tiende jaar gaan de kinderen naar de school van „Park Road" waar zij blijven tot hun 13e of 14e jaar en waar het onderwijs in velerlei handenarbeid de meeste lesuren vraagt. De meisjes leeren hier : nuttige handwerken, koken en huishouden; de jongens: houtsnijden, modelleeren, enz. Bij jongens en meisjes wordt dit onderwijs in handenarbeid afgewisseld door teekenen.

Van deze leerlingen gaan, bij wijze van uitzondering, 10 % naar de universiteit, 30 % verlaten Port-Sunlight, om hun ouders te volgen of een opleiding te ontvangen in een bepaald vak, of te gaan dienen. Maar de groote meerderheid bezoekt, met het 14e jaar, de *vakschool.*

Wanneer de jongens en meisjes 15 jaar zijn, komen zij in den regel op de fabriek en verdienen dan reeds een kleinigheid. De meesten werken slechts den halven dag. Voor wie den geheelen dag in de fabriek werken, is dit nog niet te bezwaarlijk. Immers, de fabriek sluit te 5¼ uur, zoodat zij voldoenden tijd hebben, om een spelletje foot-ball of tennis te spelen, voordat zij gaan eten en om 7 uur de vakschool gaan bezoeken. Van de in deze vakschool gegeven lessen zijn de voornaamste : die in *chemie, werktuigkunde, machineschrijven, koken, huishouden, wollennaaien.* Het meisje, dat op haar 17e jaar de vakschool verlaat, weet alles wat zij noodig heeft om een uitstekende huishoudster te zijn ; en de jongens, die hun vakschool doorloopen hebben, hebben weinig kans, ooit te zullen behooren tot de werkloozen. Indien de jongens van deze school nog gaan naar de „Estate Department" van Port-Sunlight, om aldaar hun leerjaren te eindigen, terwijl zij er een weekgeld van ƒ 4.50 verdienen, met het werk, dat zij in deze werk- en leerschool verrichten, zijn zij zeker, een goede betrekking te zullen verkrijgen, die hun een flink loon opbrengt.

Deze praktische inrichting en afsluiting van het onderwijs schijnt ons bijzonder aanbevelenswaardig.

Het stadsbestuur. Eigenaardig en minder prijzenswaardig in deze model fabriekstad is, dat het bestuur in den vollen zin van het

Fig. 16. Een lagere school te Port-Sunlight.

Fig. 18. Kinderen, spelende op het terrein vóór de school.

Fig. 19. Kinderen in een weide te Port-Sunlight.

woord autocratisch is. De heer LEVER, stichter der stad, is de eenige meester op zijn eigendom. Port-Sunlight is niet anders dan een privaat bezit, dat voortreffelijk geregeld en onderhouden wordt, maar waar ten slotte de eigenaar alleenheerscher is.

Terwijl gewoonlijk in Engeland de eigenaar de belastingen betaalt, worden hier de huurders twee keer per jaar bezocht door de belastingcommiezen van de twee aangrenzende gemeenten *Newferry* en *Bebington*. En deze, door de huurders betaalde belastingen, komen niet aan den heer LEVER, die geheel Port-Sunlight onderhoudt, maar de 3000 inwoners dezer stad betalen op die wijze mede in de kosten van onderwijs, armenzorg, politiewezen, enz. enz. van gemeenten, waartoe zij in administratieven zin behooren, maar van welker instellingen zij in geen enkel opzicht genieten. Dit is een bewijs, dat de tuinstad Port-Sunlight niet als een afzonderlijke gemeente wordt erkend, maar beschouwd wordt als een private stad in een gewone burgerlijke gemeente, evenals het Hof van Delft, waarvan de bewoners evenzeer de voordeelen genieten van de instellingen en vereenigingen, door den heer VAN MARKEN ten behoeve van de werklieden zijner gist- en spiritusfabriek in 't leven geroepen, terwijl zij, anderzijds, al de lasten dragen van de burgers der gemeente Delft, waartoe zij in administratieven zin behooren.

Is derhalve de heer LEVER de alleenheerscher in zijn tuinstad, hij heeft twee technische commissies in het leven geroepen, die belast zijn met de verzorging van de gebouwen en wegen.

De bouwcommissie.

Wat de gebouwen betreft, heeft de ervaring den heer LEVER, die ook zijn fabriek zelf gebouwd heeft, geleerd, dat het zuiniger is, zelf te bouwen, dan zijn toevlucht te nemen tot aanbesteding. Daarom heeft hij een geheel leger van werklieden, die belast zijn met het bouwen van woningen en waarvan sommige te Port-Sunlight wonen. Deze werklieden staan onder een directeur. Een zeer groot bedrag is voor dezen tak van dienst noodig.

De commissie voor het onderhoud der gebouwen en der wegen.

De tweede commissie is belast met het verhuren der woningen en met het onderhoud van woningen en wegen.

De *verhuring* der woningen geschiedt langs dezen weg, dat ieder, die een huis wenscht te huren, een daartoe strekkend formulier invult. Is de aanvrage ingeschreven en toegestaan, dan wordt hem een woning aangeboden, zoodra er een open komt, en hij aan de beurt is. In den regel heeft er eens in de maand een verhuizing plaats. In verband met het groot aantal aanvragen, moet de aanvrager gewoonlijk wel zes maanden wachten, voordat hij zijn wensch vervuld ziet.

De directeur ontvangt elke week een staat van de vacante woningen en van de wisseling der bewoners.

Wat het *onderhoud* der woningen betreft, dit omvat voornamelijk het vernieuwen van de façades en de verzorging van de voortuintjes. Dit is vrij kostbaar en beloopt, alleen wat de tuintjes betreft, 15 cents per week.

Zou het daarom niet beter zijn, dit onderhoud op te dragen aan de bewoners zelven ? Daardoor zouden ongetwijfeld de nu reeds bestaande liefde en gehechtheid aan den tuin nog belangrijk toenemen, terwijl de zorg voor bloemen en planten bovendien ook een gunstige werking heeft op het karakter van de leden van het gezin. Ik weet wel, dat de met eigen verzorging van den tuin genomen proef niet geslaagd is, maar deze mislukking kan verklaard worden uit de omstandigheid, dat de antecedenten der eerste bewoners nog nawerkten, zoodat de rechte belangstelling in de tuinen nog niet aanwezig was. Onder de gunstige invloeden van de nieuwe omgeving, zal de zin voor netheid, ook de liefde voor bloemen en planten, ongetwijfeld allengs bij de bewoners toenemen.

De *wegen* van Port-Sunlight, ongeveer 5 K.M. lang, zijn aangelegd en worden onderhouden door de werklieden der fabriek. Het onderhoud vereischt ruim *f* 500.— per week.

Een proeve van referendum.

Dat de alleenheerschappij van den heer LEVER in zake de administratie der stad geen afbreuk doet aan het medezeggenschap der werklieden in de belangen van socialen

en zedelijken aard, blijkt o. a. hieruit, dat aan een algemeene stemming onderworpen werd de vraag, of er een café zou zijn, waarin ook sterke drank werd verkocht, of niet. De bevolking — vrouwen zoowel als mannen — besloot, met 75 % meerderheid, dat het onthoudingscafé door een „public house" zou worden vervangen. Dit café moet de winsten boven 40 % storten in een kas, welke de bestrijding van alcoholische dranken ten doel heeft.

Men kan de vraag stellen, of het niet beter was geweest, dat de heer LEVER juist in *deze* aangelegenheid op autoritaire wijze had beslist, dat geen sterke drank in openbare koffiehuizen te Port-Sunlight mocht worden verkocht? Dit heeft ook de County Council van Londen gedaan ten aanzien van hare tuinstad. Misschien: omdat de gelegenheid de genegenheid wekt. Maar daartegenover staat, dat het clandestiene gebruik van sterken drank in eigen woning dreigt te vermeerderen, wanneer de gelegenheid daartoe buitenshuis volstrekt ontbreekt. Alleen dàn bestaat dit gevaar niet, of althans in mindere mate, wanneer de bevolking uit eigen vrije beweging en met overgroote meerderheid beslist, dat een openbare gelegenheid tot het verkrijgen van sterken drank zal ontbreken. De door den heer LEVER gevolgde weg is in een democratische gemeenschap de eenige aangewezene. De uitslag van zulk een referendum geeft aan: den thermometerstand van het zedelijk en maatschappelijk peil, waarop de bevolking op een bepaald tijdstip staat. Een nieuw referendum, na eenige jaren, over dezelfde zaak geeft aanleiding tot vergelijking en tot het vaststellen van vóór- of achteruitgang.

Het plaatselijke nieuwsblad.

Deze tuinstad heeft ook haar „Revue", waarin opgenomen worden de bevolkingscijfers, de feesten en vermakelijkheden, benevens alle vermeldenswaardigheden betreffende de fabriek.

De arbeider in de fabriek.

Wanneer wij nu iets gaan zeggen over *den arbeid in de fabriek* te Port-Sunlight, hebben wij het oog, niet op de vraag, op welke wijze de zeep wordt gefabriceerd, maar op de vraag, onder welke gunstige arbeidsvoorwaarden deze

fabricatie plaats vindt. Wij treden daarbij niet in bijzonderheden, maar trachten deze model-fabriek in groote lijnen te beschrijven.

Allereerst zij dan gezegd, dat in de fabriek alles even rein is als in de straten, als in de woningen.

De fabriek LEVER Brothers herinnert ons onwillekeurig aan wat ZOLA beschreef in zijn „Le Travail". Deze fabriek is even prijzenswaard als het geheele dorp, dat er bij behoort. En wie een tuinstad wil bouwen, vergete niet, dat daarin ook de fabrieken model-inrichtingen moeten zijn.

Zij beslaat een oppervlakte van 36 H.A. Allerlei ambachten worden er in uitgeoefend en wel 70 bedrijven zijn er vertegenwoordigd: fotografen, electriciens, drukkers, spoorwegbeambten, bootmakers, chemisten, timmerlieden, enz. enz. En dat komt, omdat niet alleen de zeep in de fabriek gemaakt wordt, maar ook alles wat noodig is, om deze te verpakken en te verzenden.

De werkplaatsen zijn alle ruim, goed geventileerd, alle met de noodige machines voorzien: pak-, weeg-, spijker-, stof-machines, enz. Dat aan deze werktuigen de noodige voorzorgs- en veiligheidsmiddelen zijn aangebracht, spreekt wel van zelf. Door de toepassing van deze machines, wordt hier, gelijk trouwens overal elders, verkregen, dat de productie vermeerdert, terwijl het aantal werkuren per dag vermindert. De werklieden te Port-Sunlight werken 48 uren per week; zij verlaten de fabriek te 5.30 en werken op Zaterdag-middag niet.

Op deze wijze vinden zij den tijd, 's avonds de clubs, de vergaderingen, de scholen te bezoeken.

De loonen zijn geregeld naar de tarieven der omgeving: een volwassen werkman verdient *f* 12.50 tot *f* 16.— per week; een klerk *f* 18.— tot *f* 27.—; een baas *f* 37.50, een meisje *f* 6.— tot *f* 9.—.

Van de 2600 geëmployeerden werken 300 aan de bouwafdeeling; 180 aan de bureaux; de overigen zijn zeepmakers: 1500 mannen en jongens en 1100 meisjes zijn er werkzaam, waarbij op te merken valt, dat kinderen beneden 14 jaar niet mogen worden aangenomen en dat een meisje, zoodra zij huwt, de fabriek verlaat.

Er is geen sprake van, dat in deze fabriek de mensch zelf een machine dreigt te worden of iets verliest van wat men noemt: een menschwaardig bestaan. Integendeel, alle voorwaarden zijn hier aanwezig, om dat menschwaardige bij de werklieden steeds meer tot ontwikkeling te brengen, de menschen te brengen in harmonie met de uitstekende arbeidsvoorwaarden en deze voorwaarden wederom met wat door de menschen als menschwaardig wordt beseft.

De heer LEVER zelf zeide tot BENOIT LEVY: „Gij vindt „hier geen eigenlijke arbeiderswoningen; dit is geen stad „voor werklieden, in den engen zin van het woord, maar „ons streven is: goede *menschen* te vormen 1).

Geschiedenis van het ontstaan van Port-Sunlight.

De vraag is nu, op welke wijze is Port-Sunlight tot stand gekomen ?

De geschiedenis van deze tuinstad is tot op zekere hoogte de levensgeschiedenis van den heer LEVER, die haar gesticht heeft.

Toen LEVER in 1885 met zijn zeepfabriek begon, dacht hij er niet aan, een tuinstad te stichten. LEVER was kruidenier te *Bolton*, toen hij op de gedachte kwam, zeep te gaan fabriceeren. Hij besloot, een soort zeep in den handel te brengen, welke in al hare onderdeelen chemisch zuiver zou zijn. Hij nam proeven, richtte een laboratorium in, engageerde een scheikundige en, toen hij ten slotte de gewenschte uitkomst verkregen had, kocht hij een oude zeepfabriek. Naar het schijnt, was de uitstekende hoedanigheid van de zeep haar aanbeveling. Sedert 1887 gingen de zaken zoo voorspoedig, dat de fabriek moest worden uitgebreid.

Toen kreeg de eigenaar het gelukkige denkbeeld, zijn modeldorp te vormen. Het dorp zou aan den arbeider der fabriek een gezonde woonplaats, aan de zeep zelve een uitstekende reclame bezorgen en de zeep zou wederom het

---

1) In het Engelsch drukt de woordspeling tusschen „workmen" en „men" dit uit op een eigenaardige wijze, welke in het Nederlandsch niet kan teruggegeven worden.

dorp doen bloeien — zóó zou het een het ander steunen en de geheele onderneming, meende hij, slagen.

Het was niet gemakkelijk, een voor dit doel geschikt terrein te vinden. Immers, het moest goedkoop en gemakkelijk bereikbaar zijn. Om dit laatste te bereiken, zocht LEVER aan de oevers van de rivier Mersey, dicht bij Liverpool. Hij vond een stuk land van 23 H.A. 40 A. en kocht dit voor den matigen prijs van ongeveer *f* 2500.— de acre (40 Are), of ongeveer *f* 0.60 de M2. Van dit terrein werden 9.6 H.A. bestemd voor de fabriek en 12.8 H.A. voor de woningen.

Men was aanvankelijk bezorgd, of de werklieden de hun hier aangeboden woningen wel zouden wenschen te huren, maar deze vrees werd beschaamd: voor de 500 woningen waren al spoedig 800 aanvragen.

In 1889 begon de fabriek te werken en werden de eerste woningen bevolkt. Allengs vormde zich het dorp: de straten werden gelegd, met elk jaar nam het aantal woningen toe, zoodat in 1895 alles bezet was en nieuwe, aangrenzende terreinen moesten worden aangekocht. De prijs was nu *f* 12,500 de acre, of *f* 3.10 de M², d. i. meer dan viermaal den prijs van de eerst aangekochte 23.40 H.A.

Het karakter van Port-Sunlight als tuinstad.

Wellicht maakt iemand de opmerking, dat, wat Port-Sunlight ons te zien geeft, niets anders is dan het werk van een rijken fabrikant, die op een verstandige wijze gebruik maakt van zijn geld en van zijn inzicht in zaken.

Is het inderdaad niets anders?

Laat ons den heer LEVER zelf allereerst op dit punt hooren. In een zijner toespraken heeft LEVER o. a. het volgende gezegd: „Ik ben geen philantroop en wil dit niet zijn. Philantropie is een ander woord voor weldadigheid en deze oefent men uit tegenover armen. Maar het vraagstuk der goede en goedkoope arbeiderswoningen heeft met liefdadigheid of weldadigheid niets uit te staan.

„Het eenige middel om sociale kwalen te genezen, is, om met de meest mogelijke wijsheid de fabrieks- en handelszaken op die wijze te leiden, dat zij zooveel mogelijk bevorderlijk worden aan het welzijn van allen. De verhouding

tusschen werkgevers en werklieden moet echter blijven : een bedrijfsaangelegenheid. En dit is zij ook te Port-Sunlight. Zoowel patroons als werklieden moeten zich beijveren, het overeengekomen arbeidscontract op de meest loyale wijze uit de voeren. Op dit standpunt mag de werkgever niet vergeten, dat de werklieden, evenals hij zelf, behoefte hebben, om na hun arbeid te komen in een nette, gezellige woning. Of hebben zij, die krachtig medegewerkt hebben aan den voorspoed en den bloei van het bedrijf, niet evenveel recht, als de patroon zelf, op een aangenaam leven in een aantrekkelijke omgeving ?

„Ik kan ieder mijner werklieden in de oogen zien en zeggen : ik heb u niet genomen onder mijn patronaat en ik zal dit nimmer doen ; ik geef u, wat u toekomt. Ieder mijner werklieden kan zeggen tot mij : wij hebben nooit andere voordeelen genoten dan die, welke ons verschuldigd waren voor de diensten, die wij u hebben bewezen — en ziedaar, alles wat zij wenschen."

En de sterkste banden, waardoor de onderscheidene personen en factoren in éénzelfde bedrijf aan elkaar gebonden worden, vloeien voort uit *het gemeenschappelijk belang*, dat alle partijen hebben bij den bloei van een bedrijf. Ziedaar de grondslag van de toekomstige tuinsteden, gelijk dit de grondslag is van het samenleven in Port-Sunlight. Kapitaal en arbeid werken hier samen. Port-Sunlight is een coöperatiestad, waarin alle menschen samen werken aan de gemeenschappelijke welvaart, waarvan ook allen genieten, maar : *onder het bestuur en de beslissing van één man, den directeur.*

Eigenlijk is Port-Sunlight een coöperatieve monarchie, zooals BENOIT LEVY haar noemt.

Denk u weg dezen monarch en gij hebt de grondslagen voor een coöperatieve republiek.

Zou het verstandig zijn, dezen alleenheerscher ook inderdaad te verjagen ? Mij dunkt, neen. Deze werklieden, die hun eerste jaren hebben doorgebracht in de sloppen van Birkenhead en Liverpool, die geen andere opvoeders gekend hebben dan ouders, die vroeg gestorven zijn aan gebrek en aan alcoholmisbruik, zijn nog niet geschikt, om leden te zijn van een productieve coöperatie. Misschien

kunnen hun kinderen of kleinkinderen den uitstekenden monarch missen en een industrieele republiek, een coöperatieve productie-vereeniging, een copartnership vormen. Deze, opgevoed onder gunstiger omstandigheden, beter ontwikkeld, allengs gevormd tot meer inzicht in het echt menschelijke- en in het bedrijfsleven, kunnen zich allengs ook de karaktereigenschappen eigen maken, welke noodig zijn, om allereerst zich zelven en daarna ook anderen goed te beheerschen.

Port-Sunlight uit financieël oogpunt.

Berekenen wij de kosten van het terrein, naar den inkoopsprijs van 1890, d. i. naar ƒ 3000.— de acre of ƒ 0.75 de M², dan komt elke „cottage", gemiddeld 4 Are beslaande, op ƒ 300.—, aangezien er niet meer dan 10 cottages op elke 40 are grond zijn. Daar de bouwprijs gemiddeld ƒ 4125 bedraagt, heeft elke woning een kapitaalswaarde van ƒ 4425.—. Stellen wij de rente van dit kapitaal op 4 %, de jaarlijksche afschrijving, wegens waardevermindering, op 1 %, dan kan de huurwaarde worden vastgesteld op ƒ 215.— per jaar, of plm. ƒ 4.25 per week; d. i. plm. ƒ 6.50 per week, met inbeprip van de herstellings- en onderhoudskosten en de op de woning rustende belastingen. Ondersteld, dat de rente 3 % en de waardevermindering ½ % bedraagt, dan zou de wekelijksche huur ƒ 3.— worden, of ƒ 5.— met alle kosten inbegrepen. Deze huur zou dus in werkelijkheid betaald moeten worden. Maar uit het budget van Jone Jones (bl. 18) hebben wij gezien, dat niet meer dan ƒ 180 per jaar wordt betaald, dat is dus plm. ƒ 100.— minder. De verhuurder maakt dus geen 3 % van het kapitaal dat hij in de woningen heeft gestoken, nu hij de huurders ƒ 100.— per jaar minder laat betalen dan hij, om 3 % te maken, zou moeten vragen. Ingeval hij minder fraaie, kleinere en dus goedkoopere woningen gebouwd had, zou hij betere zaken maken en zou hij niet op elke woning ƒ 100.— per jaar verliezen.

Toch is hier *inderdaad* geen verlies, voor niemand. Er is winst voor allen. „Wie verliest — wint", geldt hier. Deze ƒ 100.— vertegenwoordigt voor den huurder, die arbeider is in de fabriek, zijn winstaandeel in de zaak.

Het exploitatie-kapitaal van de tuinstad is *f* 4,375,000.—. Berekend naar 5 %, moet dit een rente opbrengen van van *f* 218,500.—. Deze rente wordt opgebracht door de winsten van de fabriek, zoodat de firma elk jaar aan de tuinstad betaalt *f* 218,500.—. En dit bedrag vertegenwoordigt het aandeel der werklieden in de winstverdeeling der fabriek. Reken, dat in de tuinstad 2200 werklieden en meisjes wonen. Welnu, deel 2200 op 218,500 en gij komt op bijna *f* 100.— per persoon.

Zeker, bij een meer democratische fabrieksinrichting, met hooger staande fabrieksarbeiders, zou dit winstaandeel van *f* 100.— aan elk der deelgerechtigden in baar geld zijn uitgekeerd, of op den naam van hem of haar op een spaarbankboekje zijn ingeschreven, zoodat zij zelven de vrije beschikking er over kregen. Maar dan zou het geld waarschijnlijk op minder doelmatige wijze besteed zijn, dan nu het dient tot betaling van *f* 100.— op de jaarlijksche huur van een gezonde goede woning in een aan alle eischen der gezondheid voldoende omgeving. Is dit eigenlijk geen cöoperatie ? *Gedwongen* coöperatie : ik geef toe, omdat zij door de directie van de fabriek is opgelegd, zonder vrijwillige instemming van de werklieden. Maar, indien de werklieden allengs meer gaan waardeeren de lotsverbetering, welke zij zelven en hun kinderen bij deze wijze van winstverdeeling, in den vorm van een deel der woninghuur, genieten, zullen de kinderen allicht in zulk een goede woning een der voorwaarden stellen voor een arbeiderswaardig bestaan en *zelfbewuste* vrijwillige coöperators worden, die gaarne een zeker percentage van hun loon (wat is deze winst anders dan een deel van het verdiende loon) storten in een gemeenschappelijke kas, waaruit betaald worden de extra-onkosten van een werkmansleven, dat beantwoordt aan de nu door hen zelven gestelde eischen van welvaart, gezondheid, vroolijkheid en levenslust.

Gedwongen coöperatie.

De ervaring heeft geleerd, dat coöperatie en copartnership vormen van productie zijn, welke onderstellen ideaaltoestanden van samenwerking , van zakelijk en zedelijk inzicht, van verantwoordelijkheidsbesef, van solidariteit,

Opgelegde coöperatie opleidend tot vrijwillig copartnership.

welke nog alleen bij de allerbesten en meest ontwikkelde werklieden een begin van verwezenlijking vinden. Het is dus zaak, de werklieden in de verschillende bedrijven allengs tot die hoogere en betere inzichten op te voeden, door zachten dwang, hun opgelegd in hun eigen voordeel, door een chef, die inderdaad in de richting van coöperatie en copartnership ziet de beste vormen, om arbeid en kapitaal te vereenigen in gemeenschappelijke belangen. Dat nu is het streven van LEVER Brothers, om hun werklieden door den dwang der wet te brengen tot zedelijke vrijheid. Dat is practisch idealisme: toegepast op het bedrijfsleven, dat, beter dan eenige andere vorm van leven, weten kan, dat de menschen hun zedelijke, sociale en economische idealen dragen in „aarden vaten".

Hiermede is Port-Sunlight als tuinstad vrij nauwkeurig beschreven.

Wat de heer LEVER hier tot stand bracht, is op soortgelijke wijze ingericht door den heer CADBURY te Bournville, aan het kanaal van Worchester en plm. 5 Kilometer van Birmingham. Bournville telt 2300 inwoners, waarvan plm. 41 % werken in de chocoladefabriek van den heer CADBURY.

Een ander voorbeeld van een tuinstad te Bournville.

De firma GEORGE CADBURY had vroeger haren zetel te Birmingham, waar zij evenwel op den duur geen ruimte genoeg had voor uitbreiding van de fabriek. Maar te Bournville was ruimte, om aan de fabriek een voldoende uitbreiding te geven. CADBURY verhuisde echter niet ten behoeve van zijn onderneming alleen, maar ook om aan zijn sociale wenschen meer practische uitvoerbaarheid te geven. Hij kocht 500 morgen land, reserveerde daarvoor 100 ten behoeve van zijn fabriek en bestemde 400 allereerst voor woningen voor zijn arbeiders en voor anderen, die het frissche Bournville als woonplaats boven Birmingham zouden verkiezen. Niemand der fabrieksarbeiders werd tot deze verhuizing gedwongen. Men was vrij in de keuze. CADBURY bracht het geld voor het bouwen van de huizen bijeen en verhuurde deze aan zijn werklieden en zijn vrienden. Thans is Bournville een fraai dorp, met ongeveer 3000 inwoners.

Toen de fabriek hier ging bloeien en de nederzetting in ieder opzicht bleek gelukt te zijn, deed CADBURY afstand van zijn eigendomsrecht, maakte er een stichting van en schonk daarmede 3,000,000 gulden aan deze stichting. Het beheer dezer tuinstad werpt thans belangrijke winsten af. Deze worden, overeenkomstig een der stichtingsbepalingen, aangewend tot uitbreiding van de bestaande en tot vestiging van nieuwe dergelijke koloniën. In de commissie van beheer over deze stichting heeft CADBURY zelf zitting, met één van zijn zonen. De overige leden dezer commissie zijn : de burgemeester van Birmingham en twee andere leden van het stadsbestuur. Ondervraagd naar zijne meening over en zijn ervaring omtrent deze tuinstad, heeft CADBURY herhaaldelijk geantwoord, dat niets voor den werkgever grooter winsten geeft, dan wanneer hij aan zijn werklieden in de gezonde buitenlucht geeft : een goede woning, met voldoend loon en gelegenheid, om in zijn eigen huis te werken.

De verleiding is groot, ook van deze fabriek- en tuinstad een beschrijving te geven, met afbeeldingen, maar volstrekt noodig voor het juiste begrip van de zaak is dit niet. Men leze over deze en andere soortgelijke pogingen, de opgegeven boeken van BENOIT LEVY.

De tuinstadbeweging.

Welnu, deze voorbeelden, door particuliere ondernemers in Engeland en elders gesteld, hebben aanleiding gegeven tot een beweging, allereerst in Engeland, daarna ook in Duitschland, Frankrijk en België. Een flauwe naklank van die beweging is ook in ons land merkbaar.

Wat deze tuinstadbeweging bedoelt, wat tot heden door haar in de genoemde landen bereikt is, zullen wij nu gaan onderzoeken.

In Engeland.

Nergens meer dan in Engeland openbaart zich in de laatste jaren een ontvolking van het platteland, gepaard aan een opeenhooping van werklieden in de steden. Dit is te verklaren, als gevolg van de toenemende ontwikkeling van de nijverheid in de steden en de dientengevolge hoogere loonen aldaar.

De trek van het land naar de stad.

Dit kwaad — want als zoodanig openbaart het zich voor de volksgezondheid en de volkskracht — werd onder de oogen gezien door EBENHEZER HOWARD, die door zijn onderzoek geleid werd tot de volgende uitkomst.

Dat zoovelen zich metterwoon bij voorkeur vestigen in een groote stad, moet wel het gevolg hiervan zijn, dat een stad, als woonplaats, groote voordeelen oplevert. Maar daartegenover staat, dat in de stad de sterfte- en ziektecijfers veel grooter zijn dan op het platteland, waaruit volgt, dat het stadsleven voor de gezondheid en de zedelijkheid groote schaduwzijden heeft.

Het is daarom wenschelijk, nieuwe centra van bevolking in het leven te roepen, waarin alle voordeelen en geen der nadeelen van het stadsleven, met die van het buitenleven zijn vereenigd, d. i. in een tuinstad.

Dit denkbeeld herinnert aan de pogingen van vroegere utopistische économisten in Frankrijk en Amerika, ook aan dat van ROBERT OWEN in Engeland. Maar thans wordt het door HOWARD uitgewerkt op een wijze, waardoor het voor practische verwezenlijking niet alleen geschikt schijnt, maar zoo dat zijne voorstellen en beschouwingen voor *onmiddellijke* toepassing rijp zijn te achten.

HOWARD's „Garden-cities of to morrow".

HOWARD heeft een en ander uiteengezet in zijn boek „Garden-cities of to morrow". Een aardige teekening van drie magneten in dat boek geeft een aanschouwelijke voorstelling van de voor- en nadeelen, eenerzijds van het stads-, anderzijds van het dorpsleven, en als meest aantrekkende magneet: die van de tuinstad, welke de voordeelen van beide vereenigt, zonder de nadeelen van een van beiden te bezitten (fig. 20).

De drie magneten.

Aan de hand van deze afbeeldingen, ontvangen wij een duidelijke voorstelling van de inrichting van de tuinstad, zooals HOWARD zich deze denkt. Met een weinig verbeeldingskracht, zien wij immers de tuinen in het centrum duidelijk, stellen wij ons de opeenvolgende zes boulevards levendig voor, en zien wij de éénverdiepingswoningen, met aangrenzende tuinen, zooals beide tegen de zon beschermd zijn door de boomen der boulevards.

DIAGRAM VAN EEN HOEK MET CENTRUM VAN EEN TUINSTAD

Nº 3.

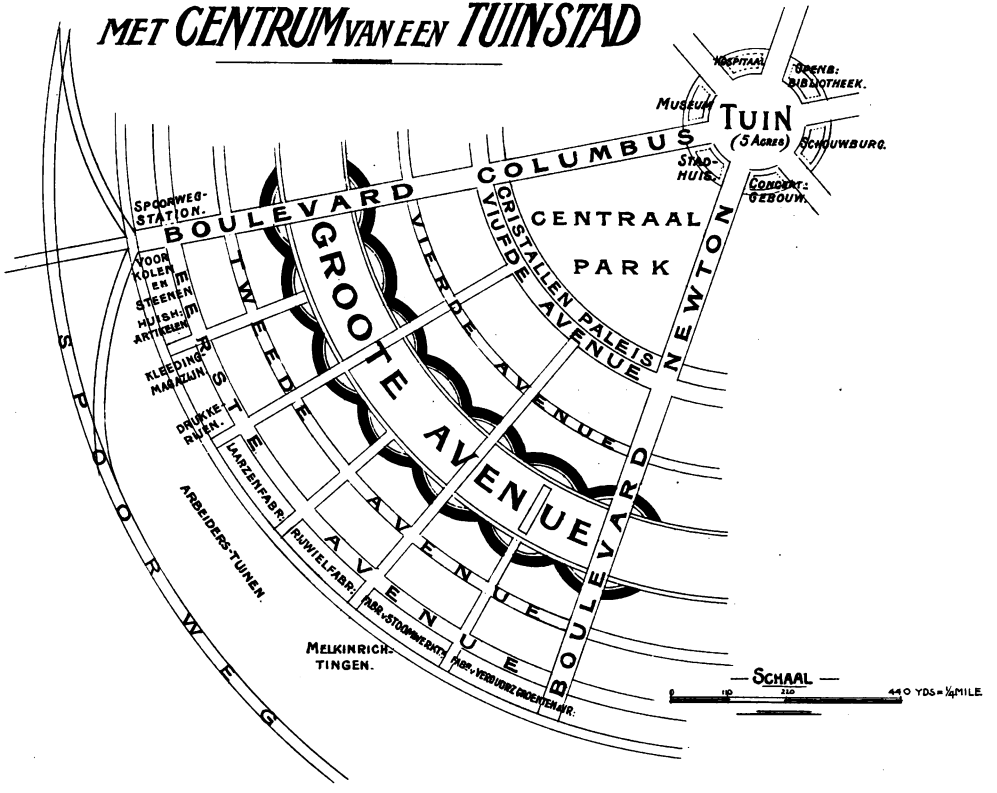

Bovendien, dit plan bedoelt alleen: een voorstelling te geven van de tuinstad, zooals HOWARD zich die denkt. Het spreekt van zelf, dat dit plan zal moeten worden gewijzigd naar de plaatselijke omstandigheden. Hij geeft het maar ter toetsing aan technici, bouwkundigen, kunstenaars, ingenieurs, industrieelen, enz., om het naar eigen inzichten en plaatselijke omstandigheden te verbeteren.

De geheele oppervlakte der stad zal 2400 H.A. bedragen. Stel u voor, dat deze grond tot heden gediend heeft voor landbouwdoeleinden, het gemiddeld bedrag van de opbrengst in den koopprijs is opgenomen en de eigendom is overgegaan aan een vennootschap, welke het vertrouwen heeft, zoowel van geldgevers als van de toekomstige bewoners der tuinstad, en gij kent HOWARD's bedoeling.

Geen persoonlijk eigendom.

Deze 2400 H.A. grond zullen dan allereerst niet meer verkocht kunnen worden. Zij zullen komen in het gemeenschappelijk bezit der bewoners van de tuinstad, waarin persoonlijk eigendom van grond niet geoorloofd zal zijn. Zelfs hangt met dit beginsel, eenerzijds de financieele uitvoerbaarheid en, anderzijds, de sociale beteekenis van de proef nauw samen.

Huur, enz.

Deze 2400 H.A. worden verhuurd voor industrieën, woningen, tuinen. De bedragen der huren worden gestort bij de vennootschap, die daaruit zoowel de 4 % rente van het opgenomen kapitaal, als de aflossingen aan de geldschieters betaalt. Wat dan overblijft, wordt gesteld in handen van den Raad van beheer over de tuinstad en door dezen gebruikt voor de bevordering van de openbare belangen, als: het aanleggen en onderhouden van wegen, straten, parken, openbare gebouwen, scholen, enz.

De stad $^1/_6$ van de geheele oppervlakte.

De stad zelve ligt ongeveer in het midden van het terrein en beslaat ongeveer $^1/_6$ deel van de geheele oppervlakte, dat is plm. 400 H.A.

Deze verhouding van 1 : 6 is wederom een zaak van beginsel. Zoowel om gezondheids- als schoonheidsredenen, mag de tuinstad nl. niet een groote stad zijn en moet

elke bewoner zooveel licht, lucht en natuurgenot te zijner beschikking hebben, als in de onmiddellijke omgeving maar te verkrijgen is. Aan den anderen kant, moeten tuinier en boer een voldoende afzetmarkt in de stad vinden. Wanneer men 1/6 deel neemt voor de stad en 5/6 voor tuinen, parken en bouwland, wordt gerekend, dat aan beide eischen kan worden voldaan. Ook is daarbij gerekend, dat zulk een stad voldoende afvalstoffen levert, om aan tuinen en het land te kunnen teruggeven de stoffen, welke daaraan door de bebouwing worden onttrokken.

De stad in haar bijzonderheden.

Bezien wij nu de stad van meer nabij. Zes groote boulevards doorsnijden haar, als even zoovele evenwijdige straten, en verdeelen haar in zes gelijke deelen, terwijl het middelpunt wordt gevormd door een grooten, prachtigen tuin van 1¼ H.A. Om dien tuin zijn gegroepeerd : het raadhuis, de algemeene bibliotheek, het museum, de schouwburg, enz. Aan dien tuin grenst het *centrale park*, dat 58 H.A. beslaat. Dit park is voor alle inwoners gemakkelijk bereikbaar en geeft aan oud en jong gelegenheid tot wandelen en spelen. Het wordt afgesloten door een groot cirkelvormig glazen paleis, dat tot allerlei doeleinden dient, gelijk het „Glazen Paleis" in Londen. Ook is er een algemeen verkoophuis, een algemeene markt. Het dient, bij regenachtig weer, tot toevlucht voor de wandelaars in het park en als promenade.

Treden wij uit het kristallen paleis, dan komen wij in de vijfde avenue, waaraan de eerste gordel van huizen ligt. Op dezen eersten gordel volgen dan, door andere avenues gescheiden, drie verder gelegen huizenrijen.

De derde of groote avenue heeft een breedte van 130 M. en is eigenlijk een tweede park (46 H.A. groot). Hier zijn voor allen gemakkelijk bereikbare scholen en kerken.

De huisgordels bovengenoemd zijn in 5500 huissteden verdeeld. Elk bouwterrein is plm. 15 M² groot. De woningen zijn alle één-familiewoningen. Reken de familie gemiddeld op 5 personen, dan wordt het gezamenlijk aantal inwoners 30,000.

Dit aantal inwoners van 30,000 is, wederom *in beginsel*

het maximum voor de door HOWARD gedachte tuinstad.

Daarentegen kan van het één-familiehuis worden afgeweken. Indien maar de ruimte van 15 M² voor één gezin wordt gehandhaafd, kan op een samengevoegd terrein van 2 of 3 maal 15 M² ook een grooter huis voor 2 of 3 familiën worden gebouwd, indien dit doelmatig en niet met de gezondheidsmaatregelen strijdig blijkt.

Doet men dit, dan wordt grootere ruimte verkregen voor tuinen en speelplaatsen. Hiermede is ruimte gegeven voor allerlei combinatiën en voor verscheidenheid van bouwstijl.

De buitenkring der stad is bestemd voor fabrieken, werkplaatsen, magazijnen, melkinrichtingen, kolenbergplaatsen, enz. Deze liggen onmiddellijk aan de middelen tot vervoer. Aan de binnenzijde worden zij begrensd door straten, die naar het hart van de stad voeren; aan de buitenzijde, door de ceintuurspoorbaan, die rond de geheele stad loopt. Ieder handelaar en fabrikant weet, hoe doelmatig en voordeelig zulk een inrichting is en hoe deze wijze van doen in sommige groote steden van Europa beantwoordt aan het voorgestelde doel: een snel en goedkoop vervoer.

Maar om dit doel volledig te bereiken, is noodig, dat onze tuinstad in de nabijheid van een der hoofdlijnen der spoorbaan gelegen is, zoodat de ceintuurbaan op deze uitloopt.

Indien mogelijk, is bovendien een goed bevaarbaar kanaal of een rivier in de buurt gewenscht. Hieraan zou in Nederland allicht voldaan kunnen worden.

Wij hebben ons nu van de stad een vrij duidelijk beeld gevormd.

Maken wij nu een wandeling naar de landerijen, rondom de stad, dan vinden wij, nevens groote landbouw- en tuinbouwbedrijven, ook de arbeiderstuinen, voor *die* fabrieksarbeiders, welke lust en geschiktheid bezitten voor de bewerking van een eigen tuin, in de uren die van den fabrieksarbeid vrijvallen.

Voorts nemen wij een kijkje in de landbouw- en industriescholen, alle naar de eischen des tijds ingericht. Wij be-

zichtigen de philantropische instellingen : asylen voor dooven, blinden, epileptici, tehuizen voor kinderen, herstellenden, sanatoria voor longlijders, enz. enz.

Wij maken een wandeling door de weiden en bosschen, waar wij in gedachten des zomers vacantiekolonies zien neerstrijken. Onze gedachten vermenigvuldigen zich bij de zich hier voordoende gelegenheid, om proeven te nemen met velerlei philantropische, hygiënische en sociale bemoeiingen.

Helaas ! dat onze tuinstad nog maar alleen op het papier en in onze voorstelling bestaat.

Uitvoerbaarheid van het denkbeeld.

Indien wij wenschen, dat deze „stad in de lucht" in werkelijkheid verrijzen zal, moeten wij bewijzen, dat het plan levensvatbaarheid bezit en ook in financieel opzicht uitvoerbaar is.

Welnu, die uitvoerbaarheid wordt, volgens HOWARD, geheel beheerscht door de aanneming van het beginsel van gemeenschappelijk grondbezit, met ter zijde stelling van den privaat-eigendom van grond en bodem, een beginsel, door HENRY GEORGE en FLURSHEIM sinds lang verdedigd. Wat is de reden, dat de waarde van den grond in en om de stad steeds toeneemt ? Waarom is ook de huurprijs van land daar steeds stijgende ? Eenvoudig, door de voortdurende samenstrooming van menschen op één plaats, en de daaruit voortvloeiende opeenhooping van arbeid in lichamelijken en geestelijken zin : in den vorm van fabrieken, technische bedrijven, maar ook van wetenschappelijke instellingen, opvoedingsinstituten, musea, bibliotheken, schouwburgen en velerlei scholen. De voordeelen daarvan komen tegenwoordig aan de toevallige bezitters van bouwgrond in en rondom de steden en van hunne erven, zonder dat dezen in den regel, in practischen of idealen zin, tot de vermeerdering van de grondrente hebben bijgedragen.

Voordeelen van de tuinstad boven de gebruikelijke inrichting onzer steden.

Bij dezen tegenwoordigen stand van zaken, brengt derhalve de vestiging en de uitbreiding onzer steden mede : een voortdurende vermeerdering van het vermogen van

enkele, meest reeds vermogende menschen, zonder dat deze daarvoor arbeid of moeite in het algemeen belang gegeven hebben. Welnu, dit natuurlijke feit moet de tuinstad zich ten nutte maken. Daarvoor is allereerst noodig, dat groote en kleine ondernemingen, fabrieken, enz., met hare directiën en arbeiders, zich naar het terrein van de tuinstad verplaatsen en de kern vormen van een kolonie van plm. 30,000 inwoners.

Indien dit geschiedt, wordt de grondrente van de tuinstad vermenigvuldigd, zoodat het land, dat bv. voor ƒ 1200.— de H.A. wordt gekocht en een rente geeft van 4 %, omgezet wordt in bouw-, park- en tuingrond, ten behoeve van de inwoners van de tuinstad en daardoor een veel hoogere rente geeft.

En het verschil tusschen die rente-opbrengsten, dat als winst kan worden aangemerkt, komt nu niet ten goede aan den privaten eigenaar van den grond — die er nu niet meer is — maar aan de gemeenschap van de tuinstad. En deze winst vormt den financieelen grondslag voor het plan, brengt langzamerhand de middelen voort, waaruit het opgenomen kapitaal, noodig om de kosten van vestiging der stad te bestrijden, allengs kan worden afgelost.

Geregelde aflossing van het kapitaal mogelijk.

Zal dit inderdaad mogelijk zijn ?

HOWARD beantwoordt deze vraag bevestigend.

Ziehier zijn berekening :

De stad zal allereerst hare landerijen, die 2000 H.A. beslaan, verpachten aan boeren, tuiniers en arbeiders. Deze landerijen zullen niet meer dan 2½ K.M. van de centuurbaan der stad verwijderd liggen en dus een bijzonder gunstige ligging hebben, zoowel voor de bewerking als voor het vervoer der producten. De afvalstoffen van de stad worden tot bemesting van het land en de tuinen aangewend. De pachters dezer landen en tuinen zijn medeleden der gemeenschap en kunnen derhalve invloed uitoefenen op de huurovereenkomsten. Deze contracten zullen den pachter niet exploiteeren, maar zóó worden ingericht, dat zij geen te bezwarende voorwaarden voor de huurders bevatten, zoodat deze op hun beurt het land en de tuinen

niet door de bebouwing zullen doen verarmen, maar deze integendeel door de cultuur aan innerlijke waarde zullen toenemen — wat ten slotte weer voordeel wordt voor de gemeenschap.

De boer en de tuinier zullen voor hunne producten afnemers vinden in de stad, liefst door directe levering aan de verbruikers.

Berekening van de opbrengst der landerijen.

HOWARD berekent nu, als opbrengst van deze landerijen:

Huur van 2000 H.A. land, tegen *f* 40 de H.A.	*f* 80,000.—
Waarbij 50 % voor belastingen en amortisatiefonds	*f* 40,000.—
Samen	*f* 120,000.—

Idem van de bouwterreinen.

Berekenen wij nu de opbrengst van de bouwterreinen voor woningen. Deze zal verschillend zijn, naar ligging en grootte. HOWARD meent, dat deze in erfpacht kunnen worden gegeven voor 100 jaren en dat de gemiddelde huurprijs van een bouwterrein van 20 voet breed en 130 voet lang, met inbegrip van gemeentebelasting, op plm. *f* 75.— per jaar kan worden gesteld. 't Spreekt van zelf, dat deze prijs afhankelijk is van plaatselijke en tijdelijke omstandigheden. Deskundigen zullen moeten beslissen, welke waarde de schatting van HOWARD heeft, zoo in 't algemeen. Volgens die schatting zouden de bouwterreinen opbrengen: 5500 (het aantal terreinen) maal *f* 75.—, dat is *f* 422,500.—.

Idem van de terreinen voor de industrie bestemd.

Wij komen nu aan de voor fabrieksbehoeften bestemde terreinen.

HOWARD meent, dat men, ten aanzien van deze, overeenkomsten zou kunnen sluiten, volgens welke de werkgevers gemiddeld *f* 25.— per bij hen werkenden arbeider aan pacht en gemeentelasten zouden betalen. Ingeval dit voor den groot-industrieel, die zeer vele werklieden in het werk heeft, niet mogelijk mocht zijn, zouden handelaars en kooplieden allicht meer bieden.

De juistheid van deze meening kan ik niet beoordeelen. Zij moet, evenals de juistheid van de boven aangegeven

berekeningen, door deskundigen voor elk gegeven geval worden onderzocht. In elk geval is zeker, dat de nijverheid op het land goedkooper werken kan dan in de groote stad. In een tuinstad zal de fabrieksbevolking ook goedkooper wonen, en toch een matige belasting kunnen opbrengen.

De nijverheid op het land goedkooper dan in de stad.

Wordt niet de nijverheid in *Friezenveen, Alfen aan den Rijn* en de *Groninger Veenkoloniën* goedkooper gedreven en is de toestand der fabrieksbevolking aldaar over 't geheel niet beter dan in de groote steden ?

Maar waaraan ligt het dan, zult ge vragen, dat de nijverheid niet meer van de stad naar het land verhuist ?

Waarom de industrie niet meer verhuist naar het land?

Voor een groot deel is dit ongetwijfeld hieruit te verklaren, dat de onteigening van land voor deze doeleinden, tegen matigen prijs, niet kan worden afgedwongen.

Resumé der opbrengsten.

In de bedoelde tuinstad van 30,000 inwoners zullen plm. 10,625 personen bij den handel of in de industrie werkzaam zijn. Per hoofd gerekend naar ƒ 25.—, zou dit voor de stad opbrengen ƒ 265,625.—.

Bij optelling van de gezamenlijke bedragen krijgen wij dus :

Aan pacht landerijen	ƒ 120,000.—
Aan pacht woningterreinen	ƒ 422,500.—
Aan pacht fabrieckswoningen	ƒ 265,625.—
Samen	ƒ 808,125.—

Dat wordt derhalve voor 30,000 inwoners, voor grondrente en gemeentelasten, per hoofd : ƒ 25.—.

Kunnen de uitgaven uit de opbrengsten worden bestreden?

De vraag is nu, of bovengenoemd totaal bedrag van jaarlijksche inkomsten der tuinstad voldoende is, om daaruit de noodzakelijke uitgaven te bestrijden.

Voor deze uitgaven geeft HOWARD de volgende bedragen:

Berekening dier uitgaven.

aan rente van het voor aankoop noodige kapitaal	ƒ 116,000.—
voor aflossing	ƒ 53,000.—
voor gemeentelijke behoeften	ƒ 639,125.—
Totaal	ƒ 808,125.—

Men herinnere zich hierbij, dat de gekochte grond een oppervlakte heeft van 2400 H.A. en voor ƒ 1200.— de H.A. is gekocht, zoodat rente van 4 % verschuldigd is van ƒ 2,880,000.—, dat is ƒ 115,200.— per jaar.

Is dit bedrag voldoende?

Maar is het voor de jaarlijksche huishouding der stad uitgetrokken bedrag voldoende? HOWARD is van oordeel, dat dit inderdaad het geval is, wanneer men rekent op ƒ 25.— per inwoner en dat bedrag vergelijkt met het gemiddelde bedrag in de groote europeesche steden, hetwelk, dooreengenomen, lager is.

Ook is te voorzien, dat dit bedrag in de tuinstad inderdaad kleiner *moet* zijn, dan in de gewone steden. Immers, men kan in de tuinstad alles vooraf opmaken; men legt zijn parken aan op nog onbebouwde terreinen; onteigeningen, voor welke doeleinden ook, zijn in de tuinstad niet noodig. Voor scholen, openbare gebouwen, nieuwe straten, open plaatsen en tuinen heeft men geen land te koopen. Die aankoop is begrepen in den eersten aankoop in het groot.

Besparing van uitgaven in de tuinstad.

Hierbij komt nog iets.

Welke sommen zijn in een groote stad niet noodig voor het telkens opgraven en weer herstellen van de straten, wegens verandering in stelsels voor of herstelling aan de buizen voor waterleiding, rioleering, gas, electriciteit, enz. Welnu, in onze tuinstad zal elke straat, voordat deze geasphalteerd is, voorzien worden van een ondergrondschen tunnel, waarin gas-, waterleiding, kabels, enz. worden gelegd en waarin deze blijven, zoodat zij op alle plaatsen gemakkelijk toegankelijk zijn. Dit zal zeker groote kosten in eens meebrengen; maar daardoor zullen tevens de jaarlijksche kosten aan onderhoud belangrijk worden verminderd.

Gelijk boven is gezegd, zal na 30 jaren het geleende kapitaal voor aankoop van land zijn terug betaald. Daardoor komt dan een bedrag van ƒ 165,000 vrij. Dit bedrag zal dan kunnen besteed worden voor andere doeleinden, bv. van socialen aard, stel: voor een fonds ten behoeve van ouden van dagen en voor invaliden.

HOWARD twijfelt niet, of in Engeland zullen met deze tuinsteden proeven worden genomen en slagen. En van dit welslagen verwacht hij, dat straks grootere groepen van tuinsteden zullen worden gevormd, met een grootere stad, van plm. 58,000 inwoners, tot middelpunt en 6 tuinsteden van 30,000 inwoners daar om heen, onderling verbonden door kanalen, spoorwegen, met alle gelegenheden voor ontwikkeling en vermaak, welke thans de allergrootste steden aanbieden en voorts, met alle voorrechten van het buitenleven.

HOWARD'S verwachting.

Groepen van tuinsteden.

Men zou ten slotte het geheele land op die wijze kunnen indeelen, voor zoover de bestaande of de te wijzigen vormen van landbezit dit toelaten. De tegenwoordige groote steden zouden dan allengs ontvolkt worden, zoo niet geheel, dan toch gedeeltelijk, de grondrente zou daardoor dalen, en op die wijze zou een omzetting van deze groote steden in tuinsteden mogelijk worden.

Deze verwachting ziet er wel wat idealistisch-socialistisch uit. Toch is HOWARD geen socialist, tenzij in den zin van Proudhon, zoodat hij krachtig wenscht mede te werken tot verbetering van sociale toestanden.

HOWARD geen socialist.

Wel rust het denkbeeld van HOWARD's tuinstad op *dezen* socialen grondslag, dat men, ten bate van de gemeenschap, het particuliere eigendomsrecht op den grond loslaat en dat de stad als inwoners noodig heeft: een kern van sociaalgezinde menschen, die in sociaal inzicht en ethisch-sociale karakter-eigenschappen voldoende ontwikkeld zijn of weldra kunnen worden, dat zij de theoretische tuinstad in de lucht maken tot een levende werkelijkheid. Achter het plan van HOWARD schuilt, naar mij voorkomt, de gedachte: dat de tuinstad indien zij algemeen wordt, den grond op de particulieren zal kunnen heroveren voor de gemeenschap en evenzeer de productie-middelen allengs aan de gemeenschap brengen kan, indien dit voor een billijke verdeeling van de goederen wenschelijk mocht blijken. Zoowel voor het één als voor het ander is maar noodig, dat de ethisch-sociale geest bij de menschen zich

Voorwaarden voor de vervulling.

meer ontwikkele. En dit zal mede van de betere hierboven geteekende woning- en levenstoestanden het gevolg zijn.

Hiermede is het boek van HOWARD voldoende besproken en is zijn bedoeling met de tuinsteden toegelicht.

De gevolgen van HOWARD's boek.

Heeft dit boek het gewenschte gevolg gehad?
In zeker opzicht, ja!

De Garden-City-Association.

Immers, in 1898 is in Engeland opgericht de „Garden City Association", waarvan het vijfde jaarverslag voor mij ligt. Deze vereeniging bedoelt: propaganda te maken voor het denkbeeld van de tuinstad, zooals dit door HOWARD is ontwikkeld.

De Garden-City-Pioneer-Company.

Maar drie jaren na de oprichting van deze Vereeniging, in 1902, werd de „Garden City Pioneer-Company" opgericht, welke voorbereidende maatregelen nam voor de wezenlijke oprichting van een tuinstad. Deze Vereeniging heeft een kapitaal van ƒ 240,000.—, dat reeds in December 1902 volteekend was. Zoodra deze Pioneer-Vereeniging haar doel had bereikt, werd zij opgeheven, om opgenomen te worden in een aan kapitaal sterke Maatschappij, aan welke de reeds gekochte grond overging en die de te bouwen tuinstad bestuurt. Deze Maatschappij, de „First Garden City Lim.", is nu opgericht met een kapitaal van ƒ 3,750,000.—. Van dit kapitaal heeft zij nu 2,000,000 aandeelen van ƒ 60.— uitgegeven. Zij heeft voor ƒ 1,800,000.— grond gekocht tusschen Hitchin en Baldock, in Hertfordshire, ongeveer 60 K.M. ten noorden van Londen. Dit stuk grond is plm. 1600 H.A. groot. De rente der aandeelen in dit kapitaal is bepaald op 4½ %.

De First Garden City Lim.

De tuinstad te Hitchin-Letchworth.

In Engeland stond hiermede de eerste proeve met een werkelijke tuinstad te worden genomen. Men is met bouwen begonnen. De voorbereiding van het plan der te bouwen stad kostte 6 maanden. Dit plan is geheel overeenkomstig het ontwerp HOWARD, al zijn de rijen der straten en avenuen minder regelmatig en dus ook minder eentonig. Toen de wegen gereed waren, begon men het eerst met de terreinen

voor golf- en tennisspelen zooals voor Engelschen te begrijpen is. Het centrum der stad wordt gevormd door een mooi park, waarin de bestaande boomen bewaard blijven. De kleine straten zijn 30 Meter breed; de avenuen 35 Meter, waarvan 17 voor den rijweg, 5 voor de trottoirs en 12 voor de voertuigen. De Vereeniging verhuurt de open terreinen voor tuingebruik, totdat ook deze bebouwd moeten worden. Toen het terrein werd gekocht, waren daarop onderscheidene gebouwen, waarvan de waarde werd geschat op £ 84.385. In December 1904 waren 300 cottages in aanbouw en 8 fabrieksterreinen gereed. Uit alle klassen der Londensche bevolking vestigden zich reeds gezinnen in Garden-City. Er zijn letterkundigen, beoefenaren van vrije beroepen, leden van de engelsche aristocratie, werklieden, fabrikanten, enz. De fabrieken zullen vooral de verdere bewoners trekken. Intusschen wonen er ook, die in Londen werken en van daar in 45 minuten hun woonplaats bereiken. Ook zijn er werkloozen, die hier heen worden gezonden, om in de opwekkende atmosfeer dezer tuinstad weer geschikt te worden voor het leven van arbeid in de maatschappij.

De „Country gentleman", een der engelsche Revues, kwam op de gedachte, een prijsvraag uit te schrijven voor het bouwen van „cottages" voor niet hooger dan ƒ 1800.—. Dit bedrag werd als maximum gesteld, omdat men niet wilde rekenen op een hooger bedrag aan huur dan ƒ 190, waarbij ƒ 75 gerekend werd voor rente van het kapitaal en ƒ 25 voor belasting, jaarlijksch onderhoud, schuldelging en verzekering. Zulk een „cottage" bevat dan drie slaapkamers, een woonkamer, een keuken en badkamer. De Garden City Association heeft ook een eigen officieel orgaan. In het Juli-nommer 1905 van dit orgaan blijkt, o. a., dat de belangstelling in deze onderneming steeds toeneemt.

Wat ik zelf te Hitchin-Letchworth zag en hoorde.

In den loop van November 1905 bracht ik van uit Londen een bezoek aan de tuinstad te Hitchin-Letchworth. Na per „underground" van Charing-Cross-station het station Kings-Cross te hebben bereikt en den vorigen dag eenige

werklieden-woningen in het East-End te hebben gezien, was ik ten volle voorbereid op de verkwikkende tegenstelling, welke de reis naar en het verblijf in de pas begonnen tuinstad mij zou opleveren. De Great Northern Railway zou mij te Hitchin brengen in ¾ uur. Ik kocht een retour 2e klasse tot Letchworth (Garden City) — zóó was de plaats werkelijk op het kaartje aangeduid — voor 3½ sh. of *f* 2.10 Nederlandsch. Te Hitchin moest ik uitstappen, om met een motor-car langs de lijn verder te reizen naar Letchworth, dat ik in een paar minuten bereikte. Aan het station Hitchin had ik intusschen gekocht een prospectus van de tuinstad, met het aan DICKENS ontleende motto: „In love of home, the love of country takes its rise" en waarin, behalve eenige uitstekende photo's, ook de voornaamste mededeelingen voorkomen, welke nu van het gedeeltelijk uitgevoerde plan kunnen worden gegeven. Een platte grond van het terrein, met een uitgewerkt plan van de te bouwen stad, werd mij tevens aangeboden, alsmede de catalogus van de in den afgeloopen zomer op het terrein van de tuinstad gehouden tentoonstelling van goede en goedkoope „cottages", die niet meer dan £ 150 of *f* 1800 mogen kosten.

Plan van de stad.

De cottage-tentoonstelling.

De tentoongestelde „cottages" zijn in den catalogus afgedrukt, nevens afbeeldingen van cottages, zooals deze vroeger op het platteland van Engeland werden en nog veelal worden bewoond. Reeds in dien catalogus is de tegenstelling in 't oog vallend: de oudere huizen, solieder gebouwd, maar met veel minder licht en lucht dan de nu geprojecteerde, welke vóór alles hygiënisch zijn ingericht, zoodat voor verschillende doeleinden verschillende vertrekken op de meest doelmatige wijze zijn aangebracht en licht en lucht van verschillende zijden toegang hebben. Na mij nog voorzien te hebben van afbeeldingen der 12 cottages, welke op de gehouden tentoonstelling waren bekroond, ging ik met eigen oogen het terrein van de tuinstad te Letchworth zien, bezocht ik sommige reeds bewoonde cottages en sprak ik met de bewoners.

De gezonde lucht.

De eerste indruk, welken men ontvangt, wanneer men het kleine pas aangebrachte station verlaat, is: wat een

Fig. 21. Overzicht van eenige nieuwe huizen op het terrein van de tuinstad te Letchworth.

Fig. 22. Een nieuwe weg in de aan te leggen tuinstad te Letchworth.

Fig. 23. Een dubbele cottage te Letchworth.

heerlijke lucht en welk een schilderachtig gelegen terrein! Gezond moet het hier ongetwijfeld zijn. En deze indruk wordt ook bevestigd door de gezond uitziende, blozende kinderen, die ik ontmoette en waarvan sommigen in November met bloote beenen rondliepen.

Het schilderachtige terrein.

Het heuvelachtige terrein, door bosschen in onderscheidene deelen schilderachtig verdeeld, met lanen of groepen van de mooiste boomen, zooals zij in Engeland alleen te vinden zijn en gelijk deze door Mrs. BARRET BROWNING in haar „Aurora Leigh" zoo meesterlijk zijn beschreven, biedt de meest uitgezochte gelegenheid, om de woningen zóó te bouwen, dat deze het uitzicht geven op natuurschoon van velerlei aard.

De cottages.

Er zijn cottages voor bewoners van de middenklasse, waarvan ik sommige reeds bewoond vond, en voor den werkman.

Alle huizen hebben een vóórtuintje voor bloemen en heesters, benevens een achtertuin voor het kweeken van aardappelen en groenten. De cottages voor den werkman zijn òf alleen staande òf twee aan twee verbonden. De eerste worden het meest gewenscht. Het vrije wonen op eigen, van alle zijden door tuingrond omgeven terrein, stelt de werkman het meest op prijs.

Daarom schijnt mij de wijze van bouwen, gevolgd tegenover het hotel, waar, in een halven cirkel, aan een der hoofdwegen drie woningen naast elkaar liggen, door een smalle straat gescheiden van zeven andere, onmiddellijk aan elkaar grenzende woningen, niet verkieslijk, ook al hebben deze huizen alle een flinke plek gronds vóór en achter, terwijl de rij van 7 huizen, met de voortuinen, bovendien nog door een breed voetpad gescheiden is van den rijweg. Op deze wijze toch verkrijgt men weer een straat, wel van een *tuinstad*, maar toch een veritabele straat tusschen twee rijen huizen.

Wegen en straten.

Overigens moet erkend, dat de wegen, straten en voetpaden breed en fraai aangelegd zijn en geheel beantwoorden aan het doel (fig. 21—24).

Wat kost nu zoo'n cottage? De prijs is vastgesteld op een maximum van £ 150 = ƒ 1800, maar, deze wordt, met belasting, kosten van water- en lichtaansluiting, wellicht wel £ 250 = ƒ 3000.

Huur der cottages.

De huur per week bedraagt van 4½—6 shillings = ƒ 2.70—ƒ 3.60. Dit *kan* de werkman in Engeland betalen, wanneer hij geregeld op 'n fabriek werkzaam is. En, omdat de grond te Letchworth goedkoop is, voor 99 jaren in erfpacht is verkregen, terwijl de tuingrond (klei met kiezel) zeer vruchtbaar mag genoemd worden, bewoont de werkman voor dien prijs een uitstekend ingerichte woning, met vruchtbaren tuin.

Inrichting van een door mij bezochte cottage.

Stel u voor: een van hout met steen en pleisterspecie gebouwd huis, met vele ramen, die overvloed van licht en lucht toelaten in alle vertrekken, aan alle zijden door een tuin omringd, door een net hekwerk of door een haag van den hoofdweg gescheiden, met twee zij-ingangen: de eene leidende in een achterhuis, dat toegang geeft tot een *groote* keuken, welke de geheele breedte van het huis, nagenoeg in het vierkant beslaat; van uit die keuken leidt een open trap naar boven, waar twee keurig ingerichte slaapkamers zijn, met een logeerkamer. In de eene slaapkamer, behalve twee engelsche ledikanten (lits jumeaux), in een kast een badkuip recht opstaande, doch die bij het opengaan der kastdeur, in horizontale positie gesteld wordt; naast de trap naar boven, de deur, welke leidt naar een portaal, waarin, links, de tweede, deftiger, zijingang tot het huis, en, rechts, de toegang tot de ontvangkamer, als een engelsche „drawing-room" ingericht.

Wel is die keuken onevenredig groot, vergeleken met de overige vertrekken, maar zij is zóó gezellig en vroolijk ingericht, dat zij tevens tot woonkamer blijkt bestemd te zijn en het centrum van de geheele woning vormt.

Welk een heerlijke woning! En hoe keurig onderhouden zag alles er uit! Wel is het de vraag, of zulke woningen het 99 jaar zullen uithouden. Immers, zij zijn licht gebouwd:

Fig. 24. Schoolkinderen van het dorp Letchworth, naar huis in de in aanbouw zijnde tuinstad.

het hout der deuren is bijzonder dun. Ook vrees ik, dat zij in den winter zeer koud zullen zijn.

Is die vrees ongegrond, dan kunnen de werkman of de kleine burgerman, met een voldoende vaste wekelijksche verdienste, en met pleizier in het buitenleven en schik in het zelf bewerken van den tuin, hier ongetwijfeld goed en gelukkig leven. De vrouw, met wie ik in de door mij beschreven woning sprak, deelde mij mede, dat zij te Hitchin in een niet zoo ruime, maar toch ook goed ingerichte cottage goedkooper had gewoond, doch dat zij, indien haar man geregeld verdiende, wat tot heden het geval was, hier zich gezonder en gelukkiger voelde, ook al ondervond zij alle bezwaren van het nog niet gereed zijn van paden en wegen, scholen en winkels.

Zoowel de prijzen der woningen als de afstand van Londen (ten minste $\frac{3}{4}$ uur sporens) maken het duidelijk, dat de tuinstad te Letchworth niet in de eerste plaats bestemd kan zijn voor werklieden en anderen, die in Londen hun dagelijksche werkzaamheden vinden. Zij is dan ook bestemd voor een bevolking, welke in de tuinstad zelve den kost verdient.

De fabrieksterreinen.

Met het oog daarop, is een groot deel van het terrein, grenzende aan weerszijden van de spoorbaan, bestemd voor fabrieksterreinen.

Reeds is een fabriek voor minerale wateren in aanbouw, de „Grasham's fire works" fabriek komt er spoedig in werking; andere fabrieken zullen volgen. En deze nemen alle hunne werklieden mede, die in de bij de fabriek behoorende „cottages" zullen gaan wonen. Op deze wijze zal zich langzamerhand de tuinstad vormen, met de in plan liggende openbare gebouwen, scholen, coöperatieve inrichtingen, open pleinen, enz.

Te overwinnen bezwaren.

Te verwachten is, dat, wanneer de te vestigen industriën slagen, ook de bevolking er gelukkig wonen en leven zal. Wel zullen in de eerste jaren de werklieden, welke aan het stadsleven gewoon zijn, hier veel missen, maar dit bezwaar zal, reeds bij het tweede geslacht, meerendeels overwonnen zijn. Wel zullen de met de bewerking van den grond niet

vertrouwde fabrieksarbeiders in de eerste jaren sukkelen met de bewerking van de tuinen, zooals ik er nu mede sukkelen zag, o. a. door een schilder, die het omspitten van den tuingrond een zeer zwaar werk vond, maar, omdat het hun eigen dierbaar plekje is, dat zij te verzorgen hebben en de daaraan te geven moeite beloond wordt door het verkrijgen van eigen gekweekte groenten, vruchten en bloemen, zullen zij spoedig daarin poësie en ontspanning vinden, met hunne vrouwen en kinderen.

Voordeelen.

Door in deze tuinstad de nijverheid te brengen van de stad naar het platteland; gezonde woningtoestanden en ook gezonde economische toestanden in 't leven te roepen; daartoe de samenwerking van werkgevers en werklieden in een zooveel mogelijk gelukkige gemeenschap tot steeds meerdere ontwikkeling te brengen; de voordeelen van den gemeenschappelijken arbeid ten goede te doen komen aan de gemeenschap, enz., zal de ontvolking van het platteland worden tegengegaan, tegelijk met de overbevolking der groote steden.

De tuinstad groeie op natuurlijke wijze.

Wanneer men maar deze tuinstad op natuurlijke grondslagen laat groeien, naar de zich wijzigende omstandigheden en de zich wijzigende behoeften der bewoners!

Indien waar is, wat in Engeland algemeen wordt beweerd, dat de trek van het land naar de stad voor een groot deel moet worden verklaard uit het gebrek aan goede arbeiderswoningen op het land, eenerzijds, en aan gebrek aan loongevenden arbeid, anderzijds, dan zal de proef, welke te Hitchin-Letchworth genomen wordt, veel kans van slagen hebben en is het in elk geval de moeite en de kosten waard, deze proef te nemen.

Wat daaromtrent te lezen is in „The Book of the Cheap Cottages-Exhibition", is zeer de overweging waard, evenals wat daaromtrent voorkomt in THOMAS ADAM's werk: „Garden-City and Agriculture".

Tweede proeve in voorbereiding.

Uit den allerlaatsten tijd is zelfs bekend geworden, dat een tweede proeve met een tuinstad in voorbereiding is. De aanleiding daartoe kan, als volgt, worden beschreven.

Aanleiding.

Volgens de volkstelling in Engeland van 1901, woonden toen 16.01 % der bevolking van Londen in „overcrowded" condities, d. i. 3.66 % minder dan 10 jaar vroeger. De verhooging van de grondrente in Londen in de laatste jaren was buitengewoon groot. Zoo wordt berekend, dat in een zuidelijke gemeente van Londen, *Fulham*, de grondwaarde gedurende de laatste 18 jaren vermeerderd is van 2,500,000 tot 5,235,000 pond sterling: een vermeerdering van „publieke waarde" (volgens prof. Marshall) van 2,735,000 pond sterling.

De woekerbouw bepaalt zich bij het inrichten der bouwterreinen zoo goed als uitsluitend tot het uitroeien van boomen en bij het bouwen in een eentonigen stijl. Daardoor kunnen de bouwondernemers hun huizen zoo goedkoop mogelijk maken.

Mede daardoor wordt de afscheiding der maatschappelijke klassen zóó groot, dat sommige voorsteden van Londen minder welgestelde bewoners huisvesten, naarmate het aantal arbeidersgezinnen aldaar vermeerdert.

Zoo zijn in een der oostelijke voorsteden, met een bevolking van 63,000 zielen, slechts 123 huizen van een huurwaarde boven 50 pond sterling per jaar.

Nu door de nieuwe electrische tram van den graafschapsraad in Brixton een groote vraag naar arbeiderswoningen ontstaan is, beginnen de kleine burgers vandaar te verhuizen. Om deze neiging en de gewoonte, om aan de uithoeken van de groote wereldstad de private boschgronden en parken aan de particuliere belangen der zoogenaamde speculatiebouwers op te offeren, tegen te gaan, is een plan gevormd, dat onlangs in de „Times" is openbaar gemaakt.

Beschrijving van het plan te Hampstead.

Dit plan is het volgende:

Ten noorden van Londen, bezit het bekende „*Eton College*" veel grond, welke grenst aan de fraaie heide van *Hampstead*, in de richting van Hendon. Deze grond is zeer heuvelachtig en rijk voorzien van boomen. Aangezien de noordelijke gemeente van de métropole zich snel uitbreidt, hebben de bouwondernemers sinds lang begeerig naar dit bouwterrein

uitgezien. Maar het bestuur van „Eton College" heeft niet meer dan 80 acres afgestaan voor een open ruimte, welke aan Hampstead Heath zal worden toegevoegd en het grootste deel van dit terrein in optie gegeven aan een commissie van invloedrijke personen, die het denkbeeld hebben opgevat, aldaar een tuinstad te bouwen, in navolging van de tuinstad, welke te Hitchin reeds in aanbouw is.

Deze tuinstad zal door een electrischen ondergrondschen spoorweg met alle deelen van Londen verbonden worden en uitsluitend voor bebouwing (niet voor fabrieken) worden ingericht. De inrichting zal zijn van dien aard, dat de „cottages" der werklieden zullen staan te midden van de villa's der meer welgestelde bewoners. De aangeboden grond heeft een oppervlakte van 240 acres. Daarvan zullen 115 acres worden bebouwd met huizen voor welgestelden. Elk dier huizen, met tuinen, zal van 1 tot 3 acres beslaan. Tevens zullen 70 acres worden bebouwd met 700 fraaie arbeiderswoningen. Ook elk *dezer* woningen zal een tuintje van ongeveer 1/8 acre hebben. De overige grond zal dienen voor wegen en open pleinen, opdat de huizen niet te dicht op elkaar komen.

Aangezien, gelijk boven gezegd is, de grond zeer heuvelachtig is, zal dit tuindorp een zeer schilderachtig aanzien verkrijgen.

De ontwerpers van het plan.

Het plan is ontworpen door den graaf van Crewe, den bisschop van Londen, Sir ROBERT HUNTER, mrs. BARNETT van Toynbee-Hall, en nog een paar in Londen bekende personen.

Deze deden in de pers een oproep , waarbij de practische philantropen werden uitgenoodigd, zich te vereenigen tot uitvoering van het plan.

Het bestuur van „Eton College" vraagt voor 240 acres grond 112,000 pond sterling, een som, welke niet veel wordt geacht en door de bouwondernemers gaarne zou worden betaald. Men rekent, dat bovendien 70,000 pond sterling noodig zal zijn, om den grond voor bouwterrein geschikt te maken en voor het leggen van de noodige wegen.

Tegenover deze totale uitgave van 182,000 pond sterling,

rekent men op 261,500 pond sterling aan ontvangsten, wegens den verkoop van den grond voor het bouwen van woningen. Voor het bouwen dezer woningen moeten de plannen worden goedgekeurd door de op te richten Maatschappij.

Aangezien het plan zeer groote sympathie ondervindt, is de uitvoering er van zoo goed als verzekerd.

Doel van de Garden-Suburb-Trust.

De „Times" geeft op een vierledig doel, dat de „Garden-Suburb-Trust" zich stelt:

1e. Om het woningvraagstuk te helpen oplossen, door den werkman in de gelegenheid te stellen, een „cottage" met tuin te verkrijgen, tegen matige huur en zóó dicht bij Londen, dat hij voor 10 cts. in het hartje van Londen kan komen. In zuiverder lucht, met veel open ruimte bij de woning, in het bezit van een tuin, waarin het werkmansgezin zijn aardappelen en groenten, vruchten en bloemen kan teelen, zal de zin voor het huiselijk leven, voor de natuur en voor genoegens, die in overeenstemming met de natuur zijn, den werkman afhouden van de verzoekingen, welke het groote stadsleven in zijn achterbuurten hem oplevert, zooals die tot spel en drank.

2e. De nieuwe voorstad zal één geheel vormen, naar een vastgesteld plan van aanleg. Gewoonlijk worden de onderscheidene beschikbare bouwterreinen door de verschillende bouwondernemers naar eigen inzichten, geleid door hun persoonlijk belang, bebouwd. De uitkomst daarvan is, wat wij zien in de uniforme, doodsche straten van de gewone voorsteden.

In *deze* voorstad zal iedere straat haar eigenaardige kenmerken hebben; zullen open ruimten komen in het bereik van ieder kind en van iedere oude van dagen; zal geen huis licht of lucht aan een naburig huis onthouden; zal het geheel gebouwd worden rondom grootere centrale gebouwen, zoodat elke woning uitzicht geeft op land in de verte. Hierdoor zal het bezwaar van de gewone voortdurende stadsuitbreiding worden voorkomen.

3e. Is het doel, een beter samenleven en samenwerken te bevorderen tusschen de onderscheidene volksklassen.

Met het oog daarop, zullen niet uitsluitend huizen voor den werkman gebouwd worden. Sommige woningen op en rond de heuvelen zullen voor meer gegoeden van Hampstead-Heath bestemd zijn, die meer huur kunnen betalen en prijs stellen op 'n grooten tuin. In andere deelen dezer tuinstad zullen huizen verkrijgbaar gesteld worden, met een huurwaarde van 40 tot 150 pond sterling per jaar, terwijl de werkman van af *f* 4.50 per week zal moeten betalen. En beide categoriën van bewoners zullen gezamenlijk gebruik maken van en elkaar ontmoeten in de gemeenschappelijke kerk, de gemeenschappelijke openbare bibliotheek en de gemeenschappelijke parken ; en dit alles van zelf, omdat zij samen deze tuinstad zullen bewonen en samen genieten van de voorrechten, welke deze hun aanbiedt.

4e. Men stelt zich voor, het natuurschoon, dat Hampstead-Heath aanbiedt, ook voor de toekomst te bewaren voor geheel Londen.

Dit is niet mogelijk, wanneer dit terrein bebouwd wordt met de gewone huizen, aan gewone smalle straten. Dit kan alleen op de wijze, waarop men zich voorstelt, nu de bebouwing te doen geschieden, nl. geheel in overeenstemming met de ligging van het terrein, met behoud van zooveel mogelijk boomen en van het vrije uitzicht.

Van Mrs. BARNETT gaat voorts het denkbeeld uit, om ook te bouwen, wat zij noemt: „associated Homes", d. z. coöperatieve, gemeenschappelijke woningen voor dames, zooals ook reeds in vele gedeelten van Londen worden aangetroffen en waarin iedere vrouw heeft: een eigen zit- en slaapkamer, maar waarin de eetkamer en bibliotheek gemeenschappelijk zijn voor al de bewoonsters van het huis. Deze wijze van wonen is voor alleen levende personen zeer goedkoop en doelmatig. Daarom wil zij dit ook toepassen, op eenvoudiger wijze, voor alleen wonende heeren en voor werkjongens, die geen eigen tehuis hebben.

Dat voor de openluchtspelen en badinrichtingen de noodige ruimte gereserveerd wordt, spreekt in Engeland wel van zelf. De arbeiderstuinen, vlak bij de arbeiderswoningen, vormen voor den werkman mede een zeer groote aantrekkelijkheid in het plan.

In een intervieuw, dat de redactie van „Daily News" met Mrs. BARNETT had en dat in het nummer van 6 April 1905 is gepubliceerd, komt nog uit, dat de tuinstad van Hampstead-Heath een soort van tweede Bournville worden zal; dat men hoopt op een 6000 werklieden als bewoners; dat twee scholen zullen noodig zijn; dat reeds nu vele werklieden zich laten inschrijven op een voorloopige lijst van candidaat-huurders voor de te bouwen woningen.

Het is inderdaad te hopen, dat de engelsche kapitalisten de 200,000 pond sterling tegen 4 à 5 % zullen bijeen brengen.

Mrs. BARNETT, die in Whitechapel zooveel gunstige ervaringen heeft opgedaan, omtrent de welwillendheid van de rijken in Londen, om voor het tot stand brengen van ondernemingen ten algemeenen nutte hunne medewerking te verleenen, heeft goeden moed, dat ook voor deze onderneming het noodige kapitaal — geen giften worden verlangd — zal worden verkregen.

Mijn bezoek aan het terrein van de Garden-Suburb te Hampstead.

In November 1905 bezocht ik het bovengenoemde terrein, sprak met eenige belangstellenden en nam ik o. a. kennis van een artikel in de Hampstead and Highgate Express van 11 Nov., waarin een verslag voorkomt van een vergadering van de „Economical and Political Circle of the National Liberal Club" en waarin de ons reeds bekende personen Mr. ROLPH NEVILLE, W. H. LEVER, G. F. ROWE en Sir R. HUNTER over de economische beweging van de Tuinstadbeweging van gedachten wisselden en waarin o. a. onder de oogen gezien werden de volgende vragen:

Hoe te voorkomen, dat de plaatselijke autoriteit zich meester maakt van een gevormde tuinstad? Op welke wijze moeten de winsten, door de exploitatie van een tuinstad gekweekt, worden verdeeld? Op welke wijze is de zoo noodige contrôle over het te bebouwen terrein in overeenstemming te brengen met de persoonlijke vrijheid van de personen? Hoe te voorkomen, dat wat een zegen is voor hen die uit de overbevolkte steden naar een tuinstad worden overgebracht, geen grootere ellende meebrengt voor hen, die achter blijven, bv. in den vorm

van duurder leven en hooger belastingen ? Men drong aan op nieuwe wetten en verordeningen van gemeente- en staatswege. Wat de „Garden-Suburb" van Hampstead betreft, verzekert de heer Hunter, dat een rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging zal worden gevormd, die contrôle zal houden over de verdeeling en de bebouwing van het land en die bepalingen zal vast stellen, waardoor de toenemende waarde en de gemaakte winsten voor de Vereeniging zullen worden verzekerd. Dat alle aandeelhouders in het district zelf van de tuinstad zullen wonen, kan moeilijk worden verzekerd, maar de winst op de aandeelen zal beperkt zijn voor de aandeelhouders, terwijl de bedoeling is, de te maken winsten te besteden aan verbeteringen der tuinstad, aan verlaging van belastingen, enz. Op die wijze zullen de bewoners van de tuinstad de voordeelen genieten van de behaalde winsten.

Het onderscheid tusschen de tuinstad te Hitchin en die te Hampstead.

Het kenmerkend onderscheid tusschen de nu in aanbouw zijnde tuinstad te Hitchin-Letchworth en de alleen nog maar in plan bestaande tuin-voorstad te Hampstead is, dat terwijl de eerste een *fabriecksstad* zal worden, in den geest van die te Port-Sunlight en Bornmouth, waar de werklieden, die er wonen, tevens in de te vestigen fabrieken zullen arbeiden, de tweede uitsluitend een gezonde *woonplaats* zal zijn voor werklieden en anderen, die in Londen hun arbeid vinden. Trouwens, de afstand van Letchworth naar Londen is te groot, dan dat de tijd en de kosten voor het heen en weerreizen elken dag naar en van Londen niet te groote bezwaren zou medebrengen, zoowel met het oog op de kosten, in verband met de dagelijksche verdiensten, als wat aangaat den beschikbaren tijd, die van den dagelijkschen arbeid vrij valt.

Te Hitchin-Letchworth is de proefneming, in sociaal-economisch opzicht, eenigszins gevaarlijk, omdat het hier geldt : de overbrenging van een meerendeels fabrieksbevolking uit de groote stad naar het platte land, waar de lucht beter is, de woningtoestanden meer beantwoorden aan de eischen van gezondheid, gemak, gezelligheid, enz., waar ook vele levensmiddelen goedkooper zijn dan in

Londen, maar waar de wijze van leven in haar geheel zoo geheel anders is, dat de vraag blijft, of de overgebrachte stadbewoners er zich thuis zullen gevoelen en in den ontspannenden arbeid in hunne tuinen, waaraan zij nog gewennen moeten, vergoeding zullen vinden voor wat het leven in de groote stad aangenaam maakt.

De te Hampstead te nemen proef daarentegen is in elk geval eene verbetering, omdat zij de menschen doet wonen in een voorstad van Londen, met *alle* voordeelen van het stadsleven en, wanneer de verwachting wordt verwezenlijkt, met *alle* lichtzijden, wat betreft woning, gezondheid, frissche lucht, enz., die het leven buiten kan aanbieden.

Een tuinstad in Schotland.

Nog bestaat in *Schotland* de *Garden-City of Foyers*. Ongeveer 9 jaren geleden, werd bij den waterval van Foyers een aluminiumfabriek gevestigd en tevens een tuinstad voor de bevolking, welke door de nieuwe industrie naar Foyers getrokken werd. De „cottages" werden op 1 Kilometer afstand van de fabriek gebouwd. Men vindt in deze tuinstad scholen, clubs, bibliotheken, volksbaden, sport- en muziekvereenigingen, bloemen- en tuinbouwtentoonstellingen, enz.

CARNEGIE's voornemen.

De bekende CARNEGIE heeft zich voorgenomen, in Schotland „Beautiful-City" als tuinstad te bouwen.

Het congres te Londen.

Nog verdient vermelding het op 5 Juli 1904 te Londen gehouden congres in zake tuinsteden, waarop de vereenigingen voor tuinsteden van bijna alle landen vertegenwoordigd waren. Dit congres werd gevolgd door een bezoek aan de Engelsche tuinsteden, waarvan een rapport is gezonden aan het sociaal museum te Parijs, hetwelk op blz. 391—396 van BENOIT LEVY's „Cités Jardins d'Amérique" is opgenomen.

De tuinstadbeweging in DUITSCHLAND.

In Duitschland is de beweging begonnen met de uitgave in 1896 van de brochure van THEOD. FRITSCH, getiteld: „Die Stadt der Zukunft". Dit geschrift, dat 2 jaren vóór het boek van HOWARD in Engeland het licht zag, is niet minder belangrijk en gaat van dezelfde hoofdgedachten

uit. Hij karakteriseert het leven in de groote steden als ongezond, onzedelijk en in hooge mate leelijk. Onze groote steden hebben geen ziel, meent hij, zij gelijken op het lijk van een idioot.

De theorie van THEODORUS FRITSCH.

En nu ontwikkelt ook hij denkbeelden omtrent een „groene stad", welke hij zich voorstelt in den vorm van halve cirkelvormige zônes, met dien verstande, dat de bouw wordt begonnen bij de middellijn van den cirkel en voortgaat in cirkelbogen om het middelpunt. Elke zône heeft alleen gebouwen van een bepaald karakter, zonder evenwel éénvormig te zijn. De onderscheidene zônes worden gescheiden door ceintuurbanen, die met lanen en perken zijn voorzien. Wat de opvolging der cirkelvormige zônes betreft, deze worden door FRITSCH aanbevolen als volgt:

Zône 1: (eerste halve cirkel rondom het middelpunt): monumentale openbare gebouwen.

Zône 2: villa's van een monumentaal karakter.

Zône 3: deftige woonhuizen.

Zône 4: woon- en handelshuizen, kantoren.

Zône 5: arbeiderswoningen en kleine werkplaatsen.

Zône 6: fabrieken, groote werkplaatsen, opslagplaatsen.

Zône 7: tuinen, arbeiderstuinen, enz.

Winkels, welke de inwoners moeten voorzien van hun dagelijksche behoeften, zullen in alle deelen van de stad moeten worden gevonden, evenals scholen, postkantoren, volksschouwburgen, enz.

Het monumentale binnenste gedeelte van de stad wordt op deze wijze niet gestoord door de bedrijvigheid van den handel en de industrie, welke meer in de voorsteden bijeengebracht zijn, terwijl het toch, door zijn centrale ligging, van alle kantoren gemakkelijk te bereiken is.

FRITSCH stelt zich voor, dat zijn tuinstad niet van binnen naar buiten, maar van buiten naar binnen zich zal ontwikkelen, als een levend organisme. De zônes 4, 5 en 6, zullen het eerst bevolkt zijn. Eerst daarna begint de woningbouw in zône 3 en 2. En ten slotte, wanneer de stad zoo groot is, dat zij zich de weelde van monumentale gebouwen kan veroorloven, komt zône 1 aan de beurt.

Ook FRITSCH acht, als eerste voorwaarde, voor zijn tuinstad noodig, *dat de grond eigendom zij en blijve van de gemeenschap.*

Het buitenterrein wordt alleen voor den tijd van 60—90—120 jaren aan de burgers verhuurd. Hij meent, dat alleen op gemeenschappelijken bodem een groote stedelijke gemeenschap zich gezond en vrij kan ontwikkelen, zoodat de vrije ontplooiing van alle gemeenschappelijke belangen verzekerd is en de behoeften van het openbaar verkeer worden bevredigd.

Dreigen alle bestaande groote steden te verstikken in de strikken der grondspeculaties van de particuliere eigennaren en van de buitengewone stijging der prijzen van den grond, waarvan de gevolgen zijn de opeenhooping van de huizen en van de voortdurende stijging van de huren — dit alles wordt in de tuinstad vermeden, aangezien hier geen particulier eigendom bestaat.

Terwijl de overige voordeelen, volgens FRITSCH, ongeveer dezelfde zijn als welke HOWARD ons schildert, is het toch zeer de moeite waard, de uiteenzettingen van FRITSCH en de daarbij gevoegde plannen en teekeningen nader te bestudeeren.

Intusschen heeft FRITSCH in een ander geschrift „Die neue Gemeinde", waarvan de tweede uitgave verscheen in 1903, uiteengezet, dat de menschen, die in zulk een ideale stad zullen wonen, ook in zeker opzicht ideale menschen moeten zijn en met zorg moeten worden gekozen.

De ideale menschen in de ideale stad.

Ja, eigenlijk is het hem blijkbaar minder te doen om de ideale stad op en om haar zelve, dan wel om de nieuwe ideale menschengemeenschap, welke zich in die ideale omgeving alleen zal kunnen vormen. Men wil dus de maatschappij hervormen, buiten de gewone maatschappij; een nieuwe kunstmatige maatschappij in 't leven roepen, waarin de menschen niet zullen bloot staan aan de invloeden der door slechte tradities en gewoonten bedorven samenleving, maar waar zij, levende te midden van ideale menschen in een ideale omgeving, ook allicht zelven ideale menschen zullen worden.

Met deze voorstellingen zijn wij nu met volle zeilen de haven van het socialisme binnen gezeild; ook in dezen zin, dat in de verbetering van de stoffelijke toestanden de allereerste grond wordt gezocht voor de verbetering van den innerlijken mensch. De tuinstad is bij FRITSCH slechts de uiterlijke schaal, waarbinnen zich de pit moet ontwikkelen van den nieuwen socialen geest, van de nieuwe maatschappij. Hij wil, dat zijn sociale ideeën niet meer in de lucht zullen zweven, maar wortel vatten in den bodem der werkelijkheid en van de theorie zullen komen in de practijk. De nieuwe sociale geest heeft een nieuwe woning noodig. En, evenals de nieuwe geest zich organisch en allengs moet ontwikkelen, zoo moet deze ook uitdrukking vinden in de organische wording van de tuinstad, als zinnebeeld van de inrichting der nieuwe maatschappij.

De ervaringen te Blaricum.

Wij denken hier onwillekeurig aan de kolonies te Bussum en Blaricum en aan de ervaring, dat de idealisten, welke zich aldaar hebben gevestigd, om, nevens de bestaande maatschappij, kleine ideale maatschappijtjes te vormen, hun pogingen hebben zien schipbreuk lijden, omdat zij geen rekening hielden met de waarheid, dat een ideale maatschappij alleen gevormd kan worden uit ideale menschen die alle gebreken der gewone menschen, levende in de gewone samenleving, hebben afgelegd — hetgeen onmogelijk is, zoolang de menschen *menschen* blijven.

Wie de maatschappij, het levend, wordend, zich voortdurend ontwikkelend organisme der menschelijke samenleving, verbeteren wil, verbetere haar, voor zooveel de toestanden, zooals deze feitelijk bestaan, te verbeteren zijn; allereerst door zichzelf te verbeteren en invloed te oefenen op de verbetering der menschen, die met hem in de bestaande samenleving, als leden van het bestaande organisme, werken. Niet door een kunstmatige maatschappij, nevens de levende organisch samengevoegde samenleving, te plaatsen in een ideale tuinstad, wordt de maatschappij hervormd. Die hervorimng moet geschieden van binnen uit.

Wellicht is het aan deze socialistische hoofdstrekking van de door FRITSCH ontworpen tuinstad te wijten, dat zijn

brochure van 1896 in zijn eigen land geen practische gevolgen heeft gehad.

Eerst nadat het boek van HOWARD in Engeland aanleiding had gegeven tot het oprichten van de „Garden-City-Association", is ook in Duitschland in 1903 de „Garten-Stadt-Gesellschaft" opgericht. **De Garten-Stadt-Gesellschaft.**

Deze Vereeniging heeft het evenwel nog niet veel verder kunnen brengen, dan tot het maken van propaganda voor het denkbeeld. Zij geeft vlugschriften uit en heeft haar secretariaat gevestigd te Berlijn, Slachtensee, Seestrasse n°. 35.

In Duitschland zijn nu twee tuinsteden in wording, nl. te *Sprendlingen*, bij Frankfort, en te *Ramstadt-Fraisa*, bij Darmstadt. **Twee tuinsteden in voorbereiding.**

Die te Sprendlingen dient, om zooveel mogelijk afleiding te geven aan de overbevolking van Frankfort, welke stad per tram in ¼ uur kan worden bereikt. Zij omvat thans 30 K.M., welke door den groothertog van Hessen voor dit doel zijn afgestaan voor plm. *f* 0.50 de □ M. Men heeft hier „cottages" gebouwd van *f* 1500.

Die te Ramstadt-Fraisa is ¾ uur van Darmstadt, waarmee zij verbonden zal worden door een electrische tram. Reeds Darmstadt zelve is een mooie, open, niet te dicht bevolkte stad. Maar men vindt het beter, de grenzen dezer stad niet verder uit te breiden en liever wat verder op een nieuwe stad te bouwen.

Ook verdient nog vermelding de kolonie *Ostheim*, o. a. beschreven door E. PFEIFFER, te Stuttgart.

In Frankrijk wordt de tuinstadbeweging gesteund door het „Musée Social", in welks bibliotheek de bekende boeken van GEORGES BENOIT LEVY verschenen en welke door andere uitgaven op dit gebied zullen worden gevolgd. **De tuinstadbeweging in Frankrijk.**

Ook hier is een „Association des Cités-Jardins de France" opgericht. Het algemeene secretariaat is gevestigd te Parijs, rue du Rocher, n°. 43.

Haar doel is, propaganda te maken voor het denkbeeld van de tuinstad en tevens, om te trachten deze tuinsteden **Haar doel.**

ook in Frankrijk in 't leven te roepen. De hoofdvraag, welke zij zich daarbij stelt, is: op welke wijze men in de nijverheid werkzaam kan zijn, zonder de gezondheid te benadeelen en bovendien een gezond en gelukkig leven in de nabijheid van de fabriek kan leiden. De organisatie van den fabrieksarbeid en de toepassing van de sociale hygiëne stelt zij zich derhalve ten doel, allereerst in model-fabrieksteden, op de wijze, zooals dit in Engeland reeds wordt gedaan.

De toepassing. Wat de toepassing in *Frankrijk* betreft van het denkbeeld, om mooie en gezonde steden te bouwen, kan worden gewezen op de methodische ontwikkeling van *Champagne*, een model-dorp, door de „Compagnie du Creuzot" gesticht in den omtrek van Fontainebleau. Hier zijn, behalve de werkplaatsen voor het fabriceeren van electrische werktuigen, 10 H.A. gereserveerd voor woningen, waarvan het terrein heeft gekost *f* 1.50 de □ M.; met inbegrip van wegen en kanalen, *f* 2.25 de □ M. Het plan was aanvankelijk, voor de woningen het cottage-stelsel te kiezen, maar men heeft dit moeten opgeven, 1°. omdat de beperkte omvang van het terrein niet toeliet, de geheele bevolking in afzonderlijke woningen onder te brengen; 2°. omdat de bevolking onbegrijpelijker wijze het bewonen van apartementen in een gemeenschappelijk huis verkoos boven een afzonderlijke woning. Men heeft toen étage-gebouwen moeten vestigen, doch heeft deze gebouwd rondom parken en tuinen, zoodat de woningen van alle zijden omringd zijn door open ruimten.

Verdere plannen. Voorts zijn plannen voor kleinere of grootere complexen van arbeiderswoningen ontworpen door bouwkundigen, waarvan de een een Maatschappij oprichtte, om 11 H.A. bouwterrein te verkrijgen voor het vestigen van een soort tuinstad, wat evenwel niet is gelukt, terwijl de andere op ½ uur afstand van Parijs 15 H. A. bouwterrein kocht, om daarop 300 cottages te bouwen, met 3 H.A. voor parken en openbare gebouwen. Dit denkbeeld zal langs coöperatieven weg worden verwezenlijkt.

Ook is er kans, dat een stichting van de familie ROTHSCHILD, met een stichtingskapitaal van 10 millioen francs, welke

ten doel heeft, het bouwen van arbeiderswoningen binnen Parijs, maar onder het bestuur van den bekenden CHEYSSON, ten slotte zal leiden tot een soort tuinstad buiten Parijs, ten behoeve van een klein deel der Parijsche werklieden.

Om een tuinstad te bouwen, zijn noodig: geschikte menschen, terreinen en kapitalen. Deze drie elementen worden ook in Frankrijk slechts zelden bijeen gevonden. Maar er is ongetwijfeld beweging in de goede richting.

De beweging in België.

In België hebben CHARLES DIDIER en „le Cottage" voor het woningvraagstuk, reeds heel wat uitgewerkt voor de tuinstadbeweging. Er is in België een tuinstad in voorbereiding sedert December 1903, toen een tiental personen: architecten, ingenieurs, advocaten, industrieelen en kooplieden, hun plannen openbaar maakten en daarvoor steun vroegen in een circulaire. Uit deze circulaire blijkt, dat men daarvoor op het oog heeft eenige honderde hectaren grond, dicht bij het kamp te Beverloo, tusschen de Maas en de Schelde en nabij de spoorwegstations: Bourg-Léopold, Heppen, Oostham en Quaed-Mechelen.

Of deze plannen zullen worden verwezenlijkt, zal de toekomst moeten leeren.

Het congres te Luik van 1905.

Op het van 7—10 Augustus 1905 in Luik gehouden *internationaal congres over het woningvraagstuk*, waren de voorstanders van tuinsteden en „cottages" talrijk vertegenwoordigd en was de strijd tusschen het engelsche type van één-familie-huis en het duitsche type van de blokken arbeiderswoningen vrij hevig. Deze strijd zal op het volgende congres, dat in 1907 in Engeland zal gehouden worden, ongetwijfeld worden voortgezet. Reeds op dit congres is gebleken, dat het dikwijls practisch onmogelijk is, de eisch van eene tuinstad te stellen aan steden als Berlijn en andere.

De beweging in Zwitserland.

In Zwitserland, dat bijna één tuinstad is, wegens de schilderachtige ligging van geheel het land, heeft zich te *Lausanne* een Vereeniging gevormd voor het aankoopen van een uitgebreid terrein te Vuachère, om daar, in de buurt van Lausanne, te bouwen een kleine tuinstad van plm. 50

„cottages", waarvan de prijs, met inbegrip van het terrein, zal varieeren tusschen 7000 en 15000 francs. Geen dezer huizen zal aan het ander gelijk zijn. Elke woning zal worden omgeven door een tuin en bevatten : een kelder, een keuken, een eetkamer en nog ten minste drie kamers.

De tuinsteden in Amerika.

In een pas (midden Augustus 1905) verschenen werk, getiteld „Cités-Jardins d'Amérique", met een voorrede van EMILE CHEYSSON, heeft GEORGES BENOIT-LEVY de tuinsteden van *Amerika* beschreven. Hij schetst achtereenvolgens *Dayton* en de National Cash Register-fabriek aldaar (Staat Ohio), de tuinstad *Aurora* (Staat New-York), *Ludlow* (Massachussets), *Leclaire* (Illinois), welke door den auteur zijn bezocht en tot in bijzonderheden bestudeerd en beschreven. Ook maakt hij melding van *North-Plymouth* en *Vandergrift* als tuinsteden, welke hij niet heeft kunnen bezoeken, maar waaromtrent de gegevens hem zijn verstrekt door de stichters, terwijl *Wilmerding* en *Trafford-City* door hem worden geschetst als twee model-dorpen in wording. Bovendien schijnen in Amerika allerlei plannen voor het vormen van in tuinen gelegen steden te worden gevormd. Zoo bij Philadelphia de „Rose Valley", te Briggsside, te Alabama-City, een onderneming van de „New-York Juvenil Asylum", van een Syndicaat in Cleveland, enz. Maar dit is toch meerendeels nog toekomst-muziek (fig. 25—30).

De tuinstadbeweging in Nederland.

In Nederland is opgericht de „Nederlandsche Tuinstadbeweging", waarvan het secretariaat is gevestigd te 's-Gravenhage, Kepplerstraat 170. Het orgaan dezer beweging is de „Pionier", weekblad ter bespreking van binnenlandsche kolonisatie, tevens orgaan van de Vereeniging „Gemeenschappelijk Grondbezit". In deze Vereeniging heeft o. a. de heer D. DE CLERCQ van Haarlem zijn voordracht met lichtbeelden gehouden. Ook onder de onderwerpen, opgenomen op de lijst van voordrachten, welke jaarlijks van wege het hoofdbestuur der Maatschappij tot nut van 't algemeen gehouden worden, kwam voor het onderwerp „Tuinsteden", waarover de heer DE CLERCQ en schrijver

Fig. 25. Woonhuis van de employés b/d National Cash Enregistre te Dayton (Ohio).

Fig. 26. Straat, waarin de werkplaats der N. C. E. te Dayton.

dezes zich in den winter van 1904—'05 bereid verklaarden te spreken.

Dat dit onderwerp door geen enkel departement werd aangevraagd, is wel een bewijs, dat de zaak in ons land nog weinig de aandacht heeft getrokken.

Heeft zij een toekomst?

Trachten wij ten slotte de vraag te beantwoorden, of deze tuinstadbeweging ten onzent een toekomst belooft, dan kan het volgende worden opgemerkt.

Allereerst : de trek naar de groote steden is in ons vaderland vooral toegenomen na 1870. Het sterkst valt deze trek waar te nemen tusschen 1885—1895, in verband met de toenemende nijverheid in de steden, eener- en de afnemende welvaart ten plattenlande, anderzijds.

De bevolking van de 24 gemeenten in ons land, welke bij de laatste volkstelling 20,000 zielen telden, maakte op 1 Januari 1830 ongeveer 27 % uit van de *geheele* bevolking van Nederland. Tot 1880 bleef deze verhouding dezelfde. Maar in 1880 maakt de bevolking van die 24 gemeenten uit 29 %, in 1890 32 %, in 1900 36.5 % van de geheele bevolking.

Toen deze aanwas begon, waren onze groote gemeenten daarop niet voorbereid. Dit blijkt onder anderen uit de wijze, waarop vele dier gemeenten zijn uitgebreid. Het vraagstuk van de groote stad deed zich in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Arnhem, Nijmegen, voor. In deze plaatsen allermeest. Doch ook in de provinciale hoofdsteden in het noorden van ons land is de bevolking belangrijk toegenomen.

Hierdoor is ook ten onzent de behoefte ontstaan aan uitbreiding der groote steden.

Op bevredigende wijze is dit groote vraagstuk nergens in ons land opgelost. Waar is in ons land de monumentale groote stad, met haar breede verkeerswegen, haar parken, haar schouwburgen, haar musea, haar groote magazijnen en haar druk vreemdelingenverkeer ? Sommige steden, zooals Amsterdam, doen haar best voor de toekomst te verkrijgen, wat tot heden niet kon worden bereikt. Het

laatste uitbreidingsplan, dat onlangs door den gemeenteraad van Amsterdam is aangenomen, wijst in de goede richting. Maar de verwezenlijking van de goede eigenschappen eener groote stad vordert zooveel van de gemeentelijke schatkist, dat deze blijkt te veel te eischen van de krachten der belastingbetalende burgers. En bovendien is hier nog lang niet bereikt, wat in het buitenland: *Frankrijk*, *Duitschland*, *België*, op dit punt wordt aanschouwd.

Daarbij komen de minder goede eigenschappen van de *groote* stad ook in Nederland steeds meer aan het licht: hooge belastingen, dure woningen, hooge kosten van openbare armenzorg, geneeskundigen dienst, onderwijs, enz., eenerzijds; uithuizigheid, verminderde levensvreugde, gejaagdheid, zenuwachtigheid, overspanning, cynisme, als gevolgen van afwijking van de natuur en de eenvoudige, natuurlijke leefwijze, anderzijds.

Wat zal ons van de steden-hypertrophie genezen? Wat anders als terugkeer naar het land!

Bezwaren tegen de kunstmatige tuinstad.

Niettemin zullen toch vele bezwaren tegen de boven omschreven plannen van HOWARD en FRITSCH kunnen gemaakt worden. Allereerst dit bezwaar, dat een ideale stad, evenmin als een betere maatschappij, *gemaakt* worden kan, maar van zelf moet ontstaan en van zelf moet groeien, door de natuurlijke, in den aard der omstandigheden liggende motieven. Een kunstmatige stad, ingericht op voorgestelde behoeften en een daarop gegrond plan, loopt gevaar, niet te beantwoorden aan de werkelijke behoeften, welke zich voordoen in den tijd, dat zulk een stad wezenlijk bestaat.

Dat bezwaar is gegrond. Maar dit treft dan ook besluiten als dat van den gemeenteraad van Amsterdam, in Januari 1905 genomen, ten aanzien van het uitbreidingsplan der hoofdstad, in verband met de aangekochte en nog aan te koopen terreinen tusschen Amstel en Schinkel. Ook hier kunnen de behoeften na 50 jaren andere blijken te zijn, dan in 1904 werden voorzien.

Bovendien, het is toch meer rationeel, dat men met het bouwen of uitbreiden van een stad rekening houde met de thans bekende eischen van hygiëne, verkeer, enz., dan

Fig. 27. Uitzicht uit de 40.000 vensters van de model-werkplaats der N. C. R. te Dayton.

Fig. 28. Een kleine tuinman te Dayton.

dat men maar, zonder plan te maken, de grootst mogelijke willekeur in het bouwen toelaat en daarmede aan de eischen des tijds in zake hygiëne, woningbouw, enz. niet voldoet en niet voldoen *kan*.

Financieele bezwaren.

Maar het plan, tot uitvoering gekomen, kan toch, ook in financieel opzicht, mislukken.

Ik ontken het niet. Doch, indien dat het geval mocht zijn, zullen de oorzaken van deze geheele of gedeeltelijke mislukking toch in de eerste plaats door een experiment moeten worden aangewezen.

Alleen door proeven, na ernstig onderzoek en zoo volledig mogelijk genomen, zal de feitelijke levensvatbaarheid van het denkbeeld moeten blijken. Alleen door proeven ook, zullen verkregen worden de aanwijzigingen, welke kunnen leiden tot verbetering van het plan, tot het nemen van een nieuw experiment.

En het doel is zeker een risico waard.

Voor nationale en internationale tentoonstellingen worden tijdelijke tentoonstellingssteden gebouwd, welke na een half jaar weer omver gehaald worden.

Aan kolonisatiën en koloniale ondernemingen in het buitenland worden zeer aanzienlijke bedragen gewaagd.

Zou men dan geen klein risico willen wagen voor een binnenlandsche tuinstad, welke, wanneer zij slaagt, betere arbeidsvoorwaarden zal scheppen, aan de binnenlandsche industrie zal ten goede komen en aan de aan deze industrieën verbonden werklieden een leven verzekeren, in gezondheid, opgewektheid en geluk, gunstig afstekend bij het leven dat hun thans in onze nijverheidssteden wordt aangeboden?

Deze vraag verdient te meer een bevestigend antwoord, omdat waarschijnlijk de verwezenlijking van een dergelijk plan niet zal afstuiten op gebrek aan medewerking van de zijde van de personen, die zulk een tuinstad moeten bewonen.

De natuurlijke beweging van de stad naar het land.

Er bestaat reeds velerwege een natuurlijke beweging in die richting.

Daarvan wordt ons een aanschouwelijk beeld gegeven in de groote steden van ons land, dat overeenkomt met

wat het buitenland geeft te zien. Deze natuurlijke beweging kan worden aangemerkt als de voorbereiding van de tuinstad. Immers, een beweging van binnen naar buiten valt overal waar te nemen. De *binnen*stad van Berlijn, Weenen, Londen, Keulen, verloor in de laatste jaren gestadig aan bevolking. En ook in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Arnhem, Nijmegen, Zwolle, Groningen, Leeuwarden, worden de binnenstraten en -grachten steeds meer bevolkt door kantoren, magazijnen, winkels, terwijl allen, die door hun bedrijf niet gebonden zijn aan deze stadsgedeelten, steeds meer naar de buitenzijde verhuizen, waar zij meer licht, meer natuur, meer lucht genieten. En de financieel bevoordeelden vestigen zich in de landelijke gemeenten in de buurt: de Rotterdammers vertrekken naar Scheveningen, de Amsterdammers naar Haarlem, Bloemendaal, Santpoort, Bussum, Hilversum, Baarn of de Vechtstreek.

Deze beweging in den laatsten tijd toegenomen.

Zoo is er dus reeds een natuurlijke neiging naar buiten. En de gelegenheid, om aan deze neiging gevolg te geven, is in de laatste jaren niet onbelangrijk toegenomen. Immers, in de bovengenoemde plaatsen zijn vele vroegere particuliere landgoederen overgegaan in handen van Vennootschappen, die deze goederen exploiteeren als villa-parken, waardoor het mogelijk is geworden, voor niet al te hoogen prijs een goede woning buiten te huren, zonder dat zulks, met inbegrip van een spoorabonnement voor het reizen heen en terug naar het kantoor of de fabriek in de stad, over het algemeen duurder is, dan dat men woont in de stad, waar men zijn zaken drijft of zijn betrekking uitoefent.

En te voorzien is, dat ook in Nederland de tijd zal komen, dat de nijverheid zich allengs van de stad naar het land verplaatst of althans, dat nieuwe ondernemingen op het platteland worden gevestigd, zoodat ook hier fabrieksdorpen zullen verrijzen.

Ook van de zijde der werklieden te verwachten.

Van uit de arbeidersbevolking gaat deze beweging nog niet uit. Maar zij zal ook hier volgen, gelijk de trek naar de steden, uitgegaan van de meer ontwikkelden en de meer bemiddelden, door de arbeiders gevolgd is. En zij wordt te

meer noodzakelijk, nu de buitenwijken der groote steden allengs meer door de meer gegoeden bewoond worden, terwijl voor de werklieden, sommige gunstige uitzonderingen, waar de werklieden ook in sommige buitenwijken gevestigd zijn, niet gerekend, het hart van de stad overblijft, met haar nauwe straten en stegen, gebrek aan licht en lucht.

Waarom heeft de tuinstadbeweging een toekomst?

Het komt mij voor, dat de tuinstadbeweging een beweging is, die een toekomst belooft, wanneer men niet al te haastig is in de verwezenlijking van het denkbeeld, dat door haar wordt belichaamd en voortgeplant, maar wanneer zij blijft zoo dicht mogelijk bij de natuurlijke beweging, die ik zoo pas teekende als een van het hart der stad naar de buitenzijde en van de buitenzijde der stad naar buiten, naar het land. Men zij evenwel niet alleen een enthousiaste voorstander van het denkbeeld, maar houde als nuchter mensch rekening met de bezwaren, welke aan de verwezenlijking zijn verbonden.

In Engeland en België toont ook de werkman het wonen en leven buiten op hoogen prijs te stellen. Geholpen door de spoorwegmaatschappijen, die hen in deze landen een snel en goedkoop vervoer naar en van de stad mogelijk maken, neemt het aantal toe van de arbeiders, die, na afloop van het werk in de stad, naar hun woning buiten terugkeeren.

Zóó zal het ook in Nederland op den duur gaan. De trek naar het land vermeerdert ook ten onzent op duidelijke wijze, ook onder de stadswerklieden.

De ontwerpbouwverordening, in verband met de nieuwe woningwet, te Amsterdam.

In de ontwerp-bouwverordening voor Amsterdam, ingevolge art. 1 der Woningwet, aan den Raad der hoofdstad aangeboden, wordt terecht herinnerd, dat voor uitvoering van bouwplannen in de oude stad de eischen niet zoo hoog kunnen worden gesteld als voor die van de nieuwe stad. Ook wordt daarin de vraag gesteld, of de geheele nieuwe stad met dezelfde maat moet worden gemeten of dat een indeeling in zônes, zooals in den laatsten tijd in het buitenland veelal aangeprezen wordt, ook hier toepassing moet vinden ; en dit laatste vooral : 1°. met het oog op de wenschelijkheid, om afzonderlijke fabrieksterreinen aan te wijzen,

en 2°. met het oog op den eisch, dat de bebouwingsdichtheid van het centrum der stad naar den omtrek afneme en een geleidelijke overgang verkregen worde van stedelijke tot landelijke bebouwing.

Het is inderdaad wenschelijk en mogelijk, ten aanzien van de vestiging van fabrieken in de hoofdstad, vaste lijnen te gaan trekken, niet alleen in negatieven, maar ook in positieven zin. Indien de voorstellen door de Y-commissie gedaan, door den gemeenteraad worden aangenomen, zal voor de fabrieken reeds een plaats zijn aangewezen buiten de woonkwartieren.

En voorts, wat aangaat de mogelijkheid, om aan de buitenzijde Amsterdam zich te doen uitbreiden, in de richting van een tuinstad, wordt in het ontwerp terecht gewezen op het groote bezwaar, dat in dit opzicht het polderland rondom Amsterdam, oplevert. Immers, het aanleggen van straten en bouwterreinen, het fundeeren van huizen, enz. kost hier zoo oneindig veel meer dan dit b.v. te Hampstead-Heath, bij Londen, het geval zal zijn, dat de oorspronkelijke grondprijs hier veel meer gewicht in de schaal legt dan in Engeland. Indien men in de omgeving van Londen den grondprijs laag houden kan, is het *daar* mogelijk, woningen te bouwen voor een klein aantal gezinnen boven elkaar en ook elke woning vrij te plaatsen en van een tuintje te voorzien.

Maar voor Amsterdam en onmiddellijke omgeving is dit geheel anders. Ook indien hier de grond weinig of niets kostte — wat het geval niet is — zouden voor den werkman bv. toch geen vrij staande perceelen kunnen gebouwd worden tegen matigen huurprijs.

Het eenige wat te Amsterdam bereikbaar schijnt, is, dat bij het blijven volgen van de zoogenaamde gesloten bouwwijze, het aantal woningen boven elkaar kleiner wordt; voorts, dat verkregen worden bouwblokken, met voldoende ruimte tusschen de achtergevels; en eindelijk, dat de woningen worden ingericht op die wijze, dat alle vertrekken, trappen en portalen direct en in voldoende mate licht en lucht van buiten ontvangen.

Wenscht men voor Amsterdam een voorstad, als *tuinstad*,

dan zal men buiten de grenzen der gemeente moeten gaan.

In de exploitatie van de gronden benoorden het Y vindt de gemeente Amsterdam aanleiding, om, tot op zekere hoogte, met het denkbeeld van een tuin-voorstad de proef te nemen.

De exploitatie van de terreinen benoorden het Y.

De geschiedenis van de voorbereiding eener planmatige exploitatie van deze gronden kan, als volgt, worden samengevat.

Het rapport der commissie.

Door de commissie voor het ontwerpen van een plan tot uitbreiding van de bebouwde kom der gemeente Amsterdam benoorden het Y werd den 27en April 1903 een rapport uitgebracht, waarvan de conclusies luiden als volgt :

A. Het is niet noodig en niet wenschelijk , dat de terreinen aan de overzijde van het Y ten deele bestemd worden voor den aanleg van havens, ten behoeve van den algemeenen handel.

B. Genoemde terreinen (met uitzondering van die in den Noord-Ypolder, welke de tegenwoordige bestemming kunnen behouden, als zijnde bij de ontworpen plannen niet betrokken) behooren bestemd te worden, gedeeltelijk voor de vestiging van industrieele ondernemingen, gedeeltelijk voor den aanleg van woonkwartieren ; dit laatste in het bijzonder met de bedoeling, dat daar gelegenheid zal bestaan voor het bouwen van arbeiderswoningen en woningen ten dienste van de kleine burgerij.

C. Als regel moet worden aangenomen, dat — welke bestemming eenig terrein, aan de overzijde van het Y gelegen, ook moge krijgen — de beschikking daarover niet duurzaam door de Gemeente wordt afgestaan. Het is echter wenschelijk, bij het vaststellen der erfpachtsvoorwaarden zooveel mogelijk faciliteiten te verleenen en bij het bepalen van den canon zekere mildheid te betrachten, vooral in den aanvang.

D. Ter verkrijging van zekerheid omtrent de bestemming van alle verschillende onderdeelen van het beschikbare terrein ware het wenschelijk, dat — zoolang geen volledig uit-

breidingsplan voor het noordelijk deel der Gemeente wordt vastgesteld — althans een beslissing werd genomen, of de Gemeenteraad zich in hoofdzaak kan vereenigen met het plan, gelijk het door onze commissie is opgemaakt, zoodat dit plan het Gemeentebestuur in het vervolg, bij het nemen van beslissingen, welke de overzijde direct of indirect betreffen, tot leiddraad zal strekken.

E. Ten einde de uitvoering — ook al kan daartoe nog niet dadelijk worden overgegaan — zooveel mogelijk voor te bereiden, ware het wenschelijk, dat B. en W. werden uitgenoodigd daarmede een begin te maken door:

1°. in onderhandeling te treden met de Regeering des Rijks aangaande den bouw van een brug over de oostelijke invaart van het Noord-Hollandsche kanaal nabij het sluishoofd; de demping van de westelijke invaart en den aankoop van de gronden bij en tusschen de sluizen, welke rijkseigendom zijn;

2°. in overleg te treden met die colleges en besturen, welker medewerking vereischt wordt om te komen tot zoodanige wijzigingen in den waterstaatstoestand van het betrokken gebied als noodig zullen zijn in verband met de uitvoering der ontworpen plannen;

3°. voorloopige stappen te doen om te trachten, den eigendom te verkrijgen van perceelen, aan particulieren toebehoorende, waarover het noodig is, dat de Gemeente de beschikking krijgt, met het oog op de, volgens het ontworpen plan, vroeger of later uit te voeren werken;

4°. zoo spoedig mogelijk voorstellen te doen, om te geraken tot aanvankelijke verbetering van de verkeersgemeenschap met de overzijde en tot afschaffing van het veergeld, hetwelk op de kettingboot geheven wordt;

5°. zoodra de omstandigheden daartoe gunstig zijn, voorstellen te doen tot aanleg van land- en waterwegen in het gedeelte ten oosten van het Noord-Hollandsche kanaal en tot ophooging van de terreinen, welke aan die wegen zullen komen te liggen;

6°. op eenigerlei wijze ter kennis van belanghebbenden te brengen, dat het in de bedoeling ligt van het Gemeentebestuur, een deel der aan de Gemeente in eigendom toe-

behoorende terreinen aan de overzijde van het Y, tegen een billijken jaarlijkschen canon, voor vestiging van industrieele ondernemingen beschikbaar te stellen.

De inhoud van voormeld rapport, zoomede de daarin vervatte conclusies zijn o. a. ter sprake gebracht in de Commissie van bijstand in het beheer der Publieke Werken en in die der Handelsinrichtingen, welke beide commissiën zich met de hoofddenkbeelden van het rapport konden vereenigen. Ook de Kamer van Koophandel kon met de algemeene strekking van het rapport ten volle instemmen en deelde tevens geheel de meening der commissie, neergelegd in hare vorenvermelde conclusie A.

Voorstellen van B. en W. te Amsterdam.

Op grond van een en ander, hebben nu B. en W. van Amsterdam aan den Raad voorgesteld, zich in denzelfden zin uit te spreken en hen te machtigen, het plan van uitbreiding, zooals dit door de commissie is ontworpen, aan te nemen, als grondslag voor nader in te dienen voorstellen omtrent de exploitatie van de gronden benoorden het Y.

In verband hiermede, hebben B. en W. overwogen, welke maatregelen, bij instemming van den Gemeenteraad met het vorenstaande, reeds dadelijk dienen te worden genomen. Zij hebben zich daarbij laten leiden door de gedachte, dat, waar eene exploitatie van de bedoelde gronden uit financieel oogpunt geene groote kans op voordeelige uitkomsten aanbiedt, de grootste voorzichtigheid moet worden in acht genomen en geene groote uitgaven moeten worden gedaan, indien niet te verwachten is, dat daarmede binnen korten tijd resultaten zijn te bereiken.

Zij meenen daarom, zich voorloopig te moeten bepalen tot het voorstellen van die maatregelen, welke dienen om een gedeelte der gronden, gelegen in de Vogelwijkslanden en in den Nieuwendammerham, voor de exploitatie als fabrieksterreinen in gereedheid te doen brengen. Bedoeld terrein maakt een gedeelte uit van de vroegere baggerbergplaats en ligt daardoor reeds grootendeels hooger dan het in het plan der commissie aangenomen peil van 1 M. + A.P. Aangezien de grond door opspuiting is

verkregen en gedeeltelijk uit zand, gedeeltelijk uit klei bestaat, tengevolge waarvan het ingesloten water zeer moeilijk kan afvloeien, is eene kunstmatige draineering vereischt, ten einde eene voor de exploitatie noodige vastheid van het terrein te verkrijgen. De kosten van deze draineering en die van gelijkmaking van het terrein worden begroot op totaal *f* 65,000.

Voor eene goede exploitatie zal vorenbedoeld terrein in verbinding dienen te worden gebracht met de stad. Deze verbinding kan op tweeërlei wijze worden verkregen, nl.:

1°. er kan gebruik worden gemaakt van het bestaande pontveer, in welk geval eene overbrugging van het Noord-Hollandsche kanaal noodzakelijk is;

2°. er kan, overeenkomstig het plan der commissie, eene nieuwe veerverbinding worden gemaakt ten oosten van het Noord-Hollandsche kanaal.

Ook in het plan der bovengenoemde commissie is het bouwen van eene brug over het Noord-Hollandsche kanaal opgenomen, en wel in den ontworpen hoofdverkeersweg onmiddellijk ten noorden van de schutsluis Willem III. Zoolang echter de schutsluis Willem I niet opgeheven en de toegang daartoe niet gedempt kan worden, kan deze brug geen dienst doen. Daarom is door B. en W. overwogen, of het wellicht aanbeveling zou verdienen meer noordelijk, eene tijdelijke brug te bouwen. Een uitgewerkt plan van zulk een brug, die met het oog op de scheepvaart aan vrij hooge eischen moet voldoen, heeft echter aangetoond, dat de exploitatiekosten daarvan met de rente en afschrijving in twintig jaar, ongeveer evenveel zullen bedragen als de exploitatiekosten van een pontveer (de rente en afschrijving der aanlegkosten van zoodanig veer inbegrepen). Op grond van een en ander meenen B. en W. te moeten voorstellen, voorloopig niet tot den bouw van eene brug te besluiten.

Met het oog op de te maken pontverbinding, is een weg ontworpen, zooals die in het rapport der commissie is aangegeven, loopende in noordelijke richting tot aan een mede in het plan der commissie opgenomen dwarsweg, terwijl voorts eerstbedoelde hoofdweg langs het industrieterrein

zal worden doorgetrokken over den bestaanden dijk om de baggerbergplaats en eventueel zal worden verlengd tot aan het terrein der zwavelzuurfabriek. De kosten van aanleg dezer wegen worden geraamd op ongeveer *f* 125,000.

Verder zal het wenschelijk zijn, dat reeds dadelijk een gedeelte der voor woningbouw bestemde terreinen, voor gemeld doel geschikt gemaakt wordt. Tevens zullen dan in het belang van het voetverkeer eenige verbeteringen moeten worden aangebracht in den toegangsweg over de sluizen Willem I en Willem III. Voor deze werken zal te zamen een bedrag van ongeveer *f* 60,000 worden vereischt.

Eerst wanneer de exploitatie van het industrieterrein een aanvang neemt, zal het noodig zijn de nieuwe pontverbinding in werking te stellen en tevens aan den noordelijken Y-oever een steiger met wachtlokaal te maken, waarvan de kosten ongeveer *f* 19,000 zullen bedragen. De kosten, voor deze pontverbinding aan de stadszijde te maken, zullen afhangen van de plaats, welke voor het punt van afvaart zal worden aangewezen. Wellicht zal daarvoor niet de plaats, door de commissie in haar rapport aangegeven, worden gekozen, maar een punt aan de De Ruijterkade bij den oostelijken doorgang, ten einde eene voor het verkeer gemakkelijke aansluiting met de binnenstad te verkrijgen. Ter bestrijding van laatstbedoelde kosten, zal een bedrag van *f* 7000 beschikbaar dienen te worden gesteld.

Wordt dan voor de pontverbinding aangeschaft eene boot van het type der vrijvarende gemeentestoompont N°. 5, doch van iets kleiner afmetingen, dan zullen de exploitatiekosten van het pontveer, met inbegrip van eene annuïteit van 7 % voor rente en afschrijving, volgens raming van den directeur der Gemeentetram, ongeveer *f* 9000 bedragen.

B. en W. stelden, naar aanleiding van de bovenstaande overwegingen, voor, dat de Gemeenteraad mocht besluiten:

de terreinen, gelegen binnen de Gemeente, ten noorden van het Y (met uitzondering van die in den Noorder-Y-polder) te bestemmen, gedeeltelijk voor de vestiging van industrieele ondernemingen, gedeeltelijk voor den aanleg van woonkwartieren;

B. en W. uit te noodigen, als grondslag voor verdere voorstellen omtrent de exploitatie der sub I bedoelde terreinen, voorloopig aan te nemen het plan van aanleg, ontworpen door de commissie, belast met het ontwerpen van een plan tot uitbreiding van de bebouwde kom der gemeente Amsterdam benoorden het Y en vastgesteld in haar rapport van 27 April 1903;

B. en W. te machtigen, het op de bij het besluit behoorende teekening met roode kleur aangeduide terrein voor de uitgifte in erfpacht als fabrieksterrein geschikt te doen maken en in verband hiermede te doen overgaan, naarmate dit door hen wenschelijk zal worden geacht, tot het uitvoeren van de volgende werken:

1°. het draineeren en gelijk maken van genoemd terrein;

2°. het aanleggen van de wegen, op de teekening aangeduid met gele kleur;

3°. het ophoogen met zand van een gedeelte, ter beoordeeling van Burgemeester en Wethouders, der voor woningbouw bestemde terreinen, welke op de teekening zijn aangeduid met zwarte arceering, ten einde die gedeelten voor uitgifte in erfpacht geschikt te maken;

4°. het aanbrengen van de noodige verbeteringen in den toegangsweg over de sluizen Willem I en Willem III;

voor de uitvoering van de sub 3°. genoemde werken beschikbaar te stellen een bedrag van ƒ 250,000;

B. en W. uit te noodigen te zijner tijd een voorstel te doen tot indienststelling van een pontveer tusschen de De Ruijterkade en een pont aan den noordelijken Y-oever ten oosten van het station der Noord-Hollandsche Tramwegmaatschappij;

B. en W. uit te noodigen, de noodige verdere stappen te doen, ten einde te geraken tot eene geleidelijke uitvoering van het plan van aanleg, door de sub I bedoelde commissie bij haar rapport dd. 27 April 1903, voorgesteld.

Dit voorstel van B. en W. van Amsterdam is door den Gemeenteraad aangenomen, den 10den Januari 1906.

Sedert lang hebben velen betreurd, dat de bedoelde gronden benoorden het Y zóó lang bijna waardeloos hebben gelegen en niet geëxploiteerd zijn, al was het

alleen voor het nemen van proeven met tuingrondverhuring tegen matigen prijs en daarvoor geschikte werklieden, met name van die werklieden, welke op de eilanden Kattenburg en Wittenburg wonen.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik, de aandacht te vestigen op mijn boek „Arbeiderstuinen" en op de wenschelijkheid, de voor tuinbewerking geschikte gedeelten van de terreinen benoorden het Y, zoolang zij niet als bouwterreinen worden ingericht of benut, voor arbeiderstuinen te bestemmen.

Arbeiderstuinen benoorden het Y.

In verband met die wenschelijkheid, verdient het aanbeveling, dat eene „Vereeniging voor arbeiderstuinen" zich te Amsterdam vorme, welke met de gemeente Amsterdam de noodige huurovereenkomsten kan sluiten tegen geringen prijs, zooals o. a. te Brussel is geschied en dat deze Vereeniging de door haar van de gemeente gehuurde gronden verhuurt aan werklieden en daarmee gelijkstaande personen, wier verleden eenigen waarborg geeft, dat zij het bezit van een in vrije uren zelf te bewerken tuin een voorrecht zullen achten voor zich en voor hunne gezinnen!

Overigens bewijst dit voorstel van B. en W., met de bedragen, voor de uitvoering begroot, hoe veel moeilijker en kostbaarder het inrichten van een soort tuinstad of tuin-voorstad in de omgeving van Amsterdam is, dan in de omgeving van Londen, waar de terreinen voor zulk een doel èn veel doelmatiger èn veel goedkooper te verkrijgen zijn.

Alleen het ophoogen met zand van het voor woningbouw bestemde deel van het terrein, met het doel deze in erfpacht uit te geven, zal *f* 250,000 kosten. Het spreekt van zelf, dat reeds daardoor de op dit terrein te bouwen huizen duur zullen moeten worden.

Niettemin is het te hopen, dat, waar de industrieën van Amsterdam nu naar de terreinen, benoorden het Y zullen worden gelokt, en, naar te hopen is, in verband daarmede, sommige fabrieken in de stad genoodzaakt zullen worden, om binnen een bepaalden termijn, te verhuizen, nu ook het geheele terrein benoorden het Y zóó zal worden geëxploiteerd, dat alleen naar een vast uitgeschreven plan

van breede straten en wegen, open ruimten in de in hygiënisch en aesthetisch opzicht meest doelmatige bebouwing, zal mogen worden gebouwd en dat, ingeval de voorloopig te nemen proef met arbeiders-tuinen slaagt, ook gezorgd worde, dat de werklieden, welke straks aan de overzijde van het Y hun woningen zullen vinden, ook de beschikking erlangen over een plek gronds, groot genoeg, om er hun eigen aardappelen en groenten te verbouwen.

Indien dit *op den duur* niet kan, omdat daarvoor de grond te duur wordt, dan zal dit toch mogelijk zijn voor zoolang niet alle voor tuinbouw geschikte gedeelten van het terrein als bouwterrein zijn benut. De proef is dan genomen. Blijkt deze geslaagd te zijn, dan kan men naar andere geschikte terreinen omzien. Ook te Utrecht is men, op initiatief van de Vereeniging „Armenzorg" aldaar, voornemens met arbeiderstuinen een proef te nemen.

Werklieden in de stad, die buiten wonen.

Er zijn gemeente-werklieden te Amsterdam, die, ten einde frisscher, gezonder en goedkooper te wonen, zich gaarne de wandeling heen en terug van Sloterdijk of Diemen getroosten en die, wanneer zij eenmaal het genot van het buiten wonen hebben leeren kennen, niet gaarne metterwoon naar de stad zouden terugkeeren.

Toen de Staatsspoorweg-maatschappij kort geleden een rangeerterrein te Maarssen inrichtte, verplichtte zij daardoor eenige honderden bij haar in dienst zijnde spoorwegwerklieden, metterwoon van Utrecht naar Maarssen te verhuizen. Dit vond bij deze werklieden aanvankelijk tegenkanting. Maar toen zij eenigen tijd te Maarssen gewoond hadden, wenschten ook zij liever niet naar Utrecht terug te keeren.

Wanneer men deze werklieden van de stad, in de gelegenheid stelt, buiten te wonen in een goede woning, met een tuin, waarin zij met hunne huisgenooten hun eigen aardappelen en groenten kunnen bouwen en eenige bloemen kunnen kweeken, dan zal dit ongetwijfeld voor hen een zegen zijn en ook als zoodanig door de meesten hunner worden gewaardeerd.

Goede voorbeelden doen ook hier bovendien volgen.

De wensch, dat in Nederland een dergelijke proef met een soort van tuinstad worde genomen, klemt te meer, wanneer wij het vraagstuk van de groote stad beschouwen in verband met de toepassing van de nieuwe woningwet ten onzent. **De tuinstad en de woningwet.**

Ten aanzien van de hoofdstad b.v., zal deze toepassing, wanneer zij streng wordt uitgevoerd, ongetwijfeld zeer groote moeilijkheden ontmoeten. Ik moet de bespreking van deze zijde van het vraagstuk, dat in verschillende richtingen van zeer ingrijpenden aard is, aan meer bevoegden overlaten; mijne hartelijke wensch is evenwel, dat dat bij uitstek *practische* onderwerp door hen dan ook onder de oogen worde gezien, geheel afgezien van de *theoretische* beschouwingen, welke daaraan door de tuinstadbeweging in de onderscheidene landen worden verbonden. Ik veroorloof mij alleen, te dezen opzichte een paar vragen te stellen.

Zou het niet mogelijk zijn, een deel van het Gooi tot een tuinstad te maken, deze met een electrische tram met Amsterdam te verbinden, aldaar gemeentewerklieden te doen wonen in goed ingerichte volkswoningen, met tuinen, en in den huurprijs voor zulk een woning op te nemen de kosten van de dagelijksche heen en weer reis naar Amsterdam ? Zou tot dat doel, nevens de bouwvereeniging „Oud Amsterdam", niet een bouwvereeniging „Nieuw Amsterdam" kunnen tot stand komen, die dan voor de in 't Gooi te bouwen woningen het noodige geldelijke voorschot vroeg en verkreeg van de gemeente, niet alleen voor den woningbouw zelf, maar met inbegrip van de kosten van aanleg en exploitatie van de electrische tram ? Zou derwaarts ook o. a. niet kunnen worden ondergebracht het weldra noodige derde Amsterdamsche ziekenhuis, met het daaraan te verbinden verplegingspersoneel, enz. ? **Een tuinstad in het Gooi mogelijk ?**

Levert het feit, dat het Gooi topographisch tot een andere gemeente behoort, voor de verwezenlijking van die gedachte onoverkomelijk bezwaar op ?

Een tuinstad in den vollen zin des woords zou daarmee wel niet aanstonds verkregen zijn, maar wanneer voldoend geschikt terrein wordt gekocht en dit alvast wordt inge-

deeld op zulk een wijze, dat een geregelde bebouwing naar een vast plan, plaats vindt, zou dit toch het begin kunnen zijn van een nieuw-Amsterdam. Het voorbeeld, dat te Hampstead, ten noorden van Londen wordt gegeven, zou wellicht in menig opzicht kunnen worden gevolgd. De grondslag van gemeenschappelijk grondbezit wordt ook te Hampstead niet gelegd en schijnt mij toe, niet onvoorwaardelijk noodig te zijn voor de verwezenlijking van het denkbeeld. Het is mij niet te doen om: „le socialisme en action", maar om een huwelijk van stad en land, ter verkrijging van gunstiger woning- en levenstoestanden, met name voor den werkman.

Met deze vragen wordt dit boekje besloten. Misschien geven juist die vragen aanleiding, dat de zaak door deskundigen wordt bestudeerd, dat zich een commissie vormt, dat straks de hand aan den ploeg wordt geslagen. Wie weet?

Tabel omtrent 24 woningen te Port-Sunlight.

Straten en Nummers.	Jaar, waarin de woning gebouwd was en naam van den architekt.	Bouwkosten in guldens.	PER WEEK. Huur.	PER WEEK. Belasting.	Werkzaamheid van de huurders.	GEZIN.	Weekloonen.	Duur van vestiging te P.S. in het tegenw. huis, of in een ander.
Grendale Road A.	1901. Pain en Bleax.	4440	2.17⁵	0.92⁵	Nachtwaker.	Man en vrouw. Zijn kinderen gehuwd.	ƒ 12.50.	4 jaar.
B.	1901. Grayson en Fould.	4440	2.17⁵	0.92⁵	Metselaarsbaas.	Ongehuwd.	„ 42.50.	10 jaar.
C.	1901. Talbot.	4284	2.17⁵	0.92⁵	Baas in de Fabriek.	Woont met ouders en zuster.	„ 40.—.	8 jaar.
D.	1901. Adam.	3864	2.17⁵	0.92⁵	Drukker.	Man, vrouw, meisje van 13 jaar.	„ 25.—.	6 jaar.
E.	1901. Georgesen Yeates.	3960	2.17⁵	0.92⁵	Drukker.	Gehuwd paar.	„ 25.—.	4 jaar.
F.	1901. Talbot.	4020	2.17⁵	0.92⁵	Werkman, zonder bepaald vak.	Man, vrouw en kind.	„ 12.50.	6 jaar.
G.	1901. Grayson en Fould.	4080	2.17⁵	0.92⁵	Pakhuisbaas i/d fabr.	Ongehuwd.	„ 18.50.	10 jaar.
H.	1895. Segard Owen.	3900	2.17⁵	0.92⁵	Oppasseres bij de privaten.	Weduwe, met dochter van 20 jaar.	Heeft haar fooien; haar dochter heeft ƒ 8.— v. d. fabriek.	1 jaar.
I.	?	?	3.25	1.50	oud-spoorwegwerker.	Gehuwd paar.	Niets. Ontvangt een klein pensioen en hebben een „lodger" kostganger.	1 jaar.
Pool Bank A.	1900. Grayson en Fould.	3408	2.17⁵	0.92⁵	Fabrieksarbeider.	Gehuwd paar en kind.	ƒ 15.—.	3 jaar.
B. Cours de Lodge Lane	idem.	3708	2.17⁵	0.92⁵	Klerk.	Gehuwd paar en 2 kinderen van 10 en 7 jaar.	„ 18.75.	6 jaar.

Cornicht Road A.	1898. Simpson Bolton.	3636	2.17^5	0.92^5	Bootlosser.	Weduwnaar, met oude moeder en kind van 12 jaar. Heeft een pensioen.	*f* 13.50.	12 jaar.
B.	1897. Simpson Bolton.	3756	2.17^5	0.92^5	Klerk.	Ongeh., m. moeder en 2 zusters.	*f* 18.75, de meisjes ieder *f* 7.—.	7 jaar.
Chester Road A.	1899. Owen.	3600	2.17^5	0.92^5	Bediende bij het coöp. magazijn.	Man, vrouw en zoon van 17 jaar.	*f* 18.75.	5 jaar.
B.	1899. Talbot.	3972	2.17^5	0.92^5	idem.	Gehuwd paar.	„ 18.75.	4 jaar.
Brook Street A.	1901. Grayson en Fould.	4044	3.25	1.50	Bakker.	Vrouw en 3 kinderen.	„ 25.—.	3 jaar.
Ellens Lane A.	1902. Talbot.	4284	2.17^5	0.92^5	Werkman electric.	?	„ 19.50.	5 jaar.
Rebington Rd. A.	1899. Grayson en Fould.	3744	2.17^5	0.92^5	Zetter.	Man, vrouw en kind van 3 jaar.	„ 21.62^5.	4 jaar.
B.	1899. Newton.	3912	2.17^5	0.92^5	Machinereiniger.	Vrouw en drie kleine kinderen.	„ 14.—.	3 maanden.
Primrose Hill A.	1901. Grayson en Fould.	3864	2.17^5	0.92^5	Kruier.	Vrouw en klein meisje.	„ 14.—.	3 jaar.
B. I.	1900. Kirby.	3684	2.17^5	0.92^5	Zeepsnijder.	Vrouw en 4 kinderen.	*f* 17.50; zijn dochter verdient *f* 5.50.	10 jaar.
C.	1899. Kirby.	3420	2.17^5	0.92^5	idem.	Vrouw en 3 kinderen.	*f* 17.50.	12 jaar.
Recht tegenover de Nieuwe Kerk.	1902. Georgesen Yeak.	3864	2.17^5	0.92^5	Bootlosser.	Vrouw en 2 kinderen.	„ 13.50.	14 jaar.
Hoek Bridge Str. en Park Road.	?	?	6.25	2.50	Onderwijzer.	Vrouw en 2 kinderen.	„ 13.50.	14 jaar.

Wij hebben de nummers der straten door letters vervangen en de bewoners niet genoemd. Bij de samenstelling van deze tabel is de grootste voorzichtigheid in acht genomen. De tabel is opgemaakt in 1904.

Reeds vroeger verscheen van denzelfden schrijver

ARBEIDERSTUINEN.

Overzicht en Beschrijving van de Arbeiderstuinen in buiten- en binnenland (met 26 Afbeeldingen) door J. BRUINWOLD RIEDEL.

Bovengenoemd werk, met bijlagen en staten, groot 274 bladz., zag in Januari 1905 het licht. Gedrukt met duidelijke, aangename letter, op goed papier, in kartonnen band, met linnen rug, ziet het er in allen deele goed verzorgd uit. De prijs werd, met het oog op het doel, op slechts *f* **2.50** gesteld.

Aanleiding tot het schrijven van dit belangrijk werk vond de auteur in het door hem bijgewoonde eerste internationale congres in zake „Jardins-Ouvriers", dat in October 1903 te Parijs werd gehouden. In dat congres trad de Heer BRUINWOLD RIEDEL op als rapporteur in zake „Jardins-Ouvriers" in Nederland, waartoe hij als van zelf was aangewezen, door het in 1896 door hem geschreven werkje „Tuingrondverhuring", dat uitgegeven was in de serie der geschriften van de „Maatschappij tot nut van 't algemeen", van welke Maatschappij hij de algemeene secretaris is.

In dat boekje van 1896 was een overzicht gegeven van de arbeiderstuinen in Nederland en het groote belang van deze „instellingen van voorzorg" aangewezen.

Toen op bovengenoemd congres te Parijs bleek, welk een omvang de „Jardins-Ouvriers" in Frankrijk, België en Duitschland hadden verkregen, nam de Heer BRUINWOLD RIEDEL de zaak op nieuw in studie. Van die studie is dit boek, waarin de toestanden in de onderscheidene landen tot 1905 zijn beschreven, een gevolg.

Met groote nauwgezetheid zijn de oorsprong, de beteekenis, de inrichting, het doel en de tot 1905 verkregen gunstige uitkomsten met deze Arbeiderstuinen, in verband met de onderscheidene toestanden op agrarisch, économisch en sociaal gebied in de onderscheidene landen, beschreven.

Juist dit verband dat er bestaat tusschen de arbeiderstuinen en de agrarische geschiedenis van ieder land, is duidelijk aangetoond en maakt dit werk te meer belangrijk.

Ook de beteekenis der arbeiderstuinen voor de gezondheid, de welvaart, de zedelijkheid, den familiezin, tot wering van werkloosheid, armoede, drankzucht, als grondslag voor vele andere nuttige instellingen voor den werkman, wordt hier aangetoond; niet maar zoo in het algemeen, maar met de stukken.

Met één woord, het is een hoogst belangrijk boek, dat met groote nauwkeurigheid is bewerkt en dat bovendien zich zeer aangenaam laat lezen door den helderen stijl en de groote liefde, waarmede het is samengesteld uit de eerste bronnen, nàder toegelicht door de particuliere correspondentie van den auteur met deskundigen in de onderscheidene landen.
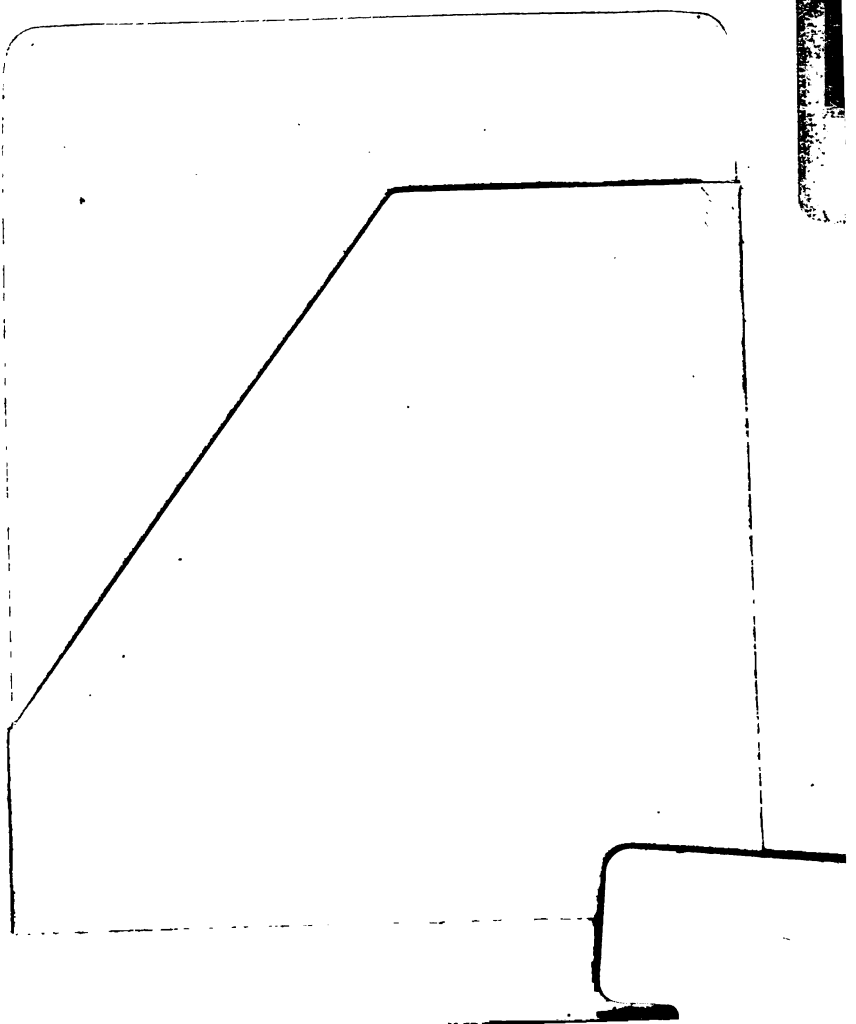
NAC 5360 R44
Tuinstaden.
Loeb Design Library AQJ9614
3 2044 027 527 167